Karl Marx, Friedrich Engels

Κείμενα για τη φιλοσοφία και την επιστήμη

Karl Marx, Friedrich Engels

Κείμενα για τη φιλοσοφία και την επιστήμη

1. Μαρξ, ***Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίαστου κράτους και του δικαίου***

2. Μαρξ, ***Θέσεις για τον Φώϋρμπαχ***

3. Μάρξ, ***Η Χεγκελιανή κατασκευή της φαινομενολογίας***

4. Μάρξ, ***Η κοινωνία των ιδιωτών και η κομμουνιστική επανάσταση***

5. Μαρξ, ***Σχετικά με τον Φώϋερμπαχ***

6. Μαρξ, ***Από το χειρόγραφο του Ι. Φώϋερμπαχ***

7. Ένγκελς, ***Φώϋερμπαχ***

8. Ένγκελς, ***Γράμμα στον Ε. Μπλοχ***

9. Ένγκελς, ***Γράμμα στον Σταρκεμπουργκ***

10. Ένγκελς, ***Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου***

11. Ένγκελς, ***Το Βιβλίο της Αποκάλυψης***

Karl Marx

Εισαγωγή στην Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*

Σε ό,τι άφορα τη Γερμανία, η κριτική της θρησκείας έχει κατά το ουσιώδες της μέρος τερματιστεί και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση για κάθε κριτική.

Η εγκόσμια ύπαρξη της πλάνης αμφισβητείται από τη στιγμή που η ουράνιά της oratorio pro aris et focis** αναιρείται. Ο άνθρωπος που δεν θα έχει βρει στη φαντασμαγορική πραγματικότητα του ουρανού, όπου αναζητούσε έναν υπεράνθρωπο, παρά την αντανάκλαση του εαυτού του, δεν θα είναι πια διατεθειμένος να βρίσκει απλώς την ομοίωσή του, τον μη-άνθρωπο, εκεί όπου αναζητά, και υποχρεωτικά πρέπει να αναζητά, την αυθεντική του πραγματικότητα.

Η βάση της αντιθρησκευτικής κριτικής είναι: ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία, όχι η θρησκεία τον άνθρωπο. Βέβαια, η θρησκεία είναι η αυτοσυνείδηση και η αυτοσυναίσθηση του ανθρώπου, που ακόμη δεν έχει βρει τον εαυτό του, η που τον έχει ξαναχάσει. Ο άνθρωπος όμως δεν είναι μια αφηρημένη ουσία κουρνιασμένη κάπου έξω από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος του ανθρώπου, το Κράτος, η κοινωνία. Το Κράτος αυτό, η κοινωνία αυτή, παράγουν τη θρησκεία, μια ανεστραμμένη συνείδηση του κόσμου, γιατί αυτά τα ίδια είναι ένας κόσμος ανεστραμμένος. Η θρησκεία είναι η καθολική θεωρία του κόσμου τούτου, η εγκυκλοπαιδική του συνόψιση, η εκλαϊκευμένη λογική του, το σπιριτουαλιστικό του point d' honneur, ο ενθουσιασμός του, η ηθική του κύρωση, το μεγαλόπρεπο συμπλήρωμα του, το καθολικό θεμέλιο της παραμυθίας του και της δικαίωσης του. Είναι η φαντασμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει πραγματωθεί αληθινά. Πάλη λοιπόν ενάντια στη θρησκεία σημαίνει πάλη ενάντια στον κόσμο, που πνευματικό του άρωμα είναι η θρησκεία.

Η θρησκευτική καχεξία είναι, κατά ένα μέρος, η έκφραση της πραγματικής καχεξίας και, κατά ένα άλλο, η διαμαρτυρία ενάντια στην πραγματική καχεξία. Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λάου[1].

Ξεπέρασμα της θρησκείας σαν απατηλής ευτυχίας του λαού σημαίνει την απαίτηση της πραγματικής του ευτυχίας. Η απαίτηση να αρνηθεί τις αυταπάτες σχετικά με την κατάσταση του σημαίνει απαίτηση να αρνηθεί μια κατάσταση που έχει ανάγκη από αυταπάτες. Η κριτική της θρησκείας είναι λοιπόν εν σπέρματι η κριτική της κοιλάδας αυτής των δακρύων, που η θρησκεία αποτελεί το φωτοστέφανό της.

Η κριτική ξεγύμνωσε τις αλυσίδες από τα φανταστικά λουλούδια που τις σκέπαζαν, όχι για να κουβαλά ο άνθρωπος τις αλυσίδες χωρίς φαντασία, απελπισμένα, αλλά για να πετάξει τις αλυσίδες και να περισυλλέξει το ζωντανό ανθό. Η κριτική της θρησκείας καταστρέφει τις αυταπάτες του ανθρώπου για να μπορέσει (αυτός) να δράσει, να σκεφτεί, να διαμορφώσει την πραγματικότητα του σαν άνθρωπος απαλλαγμένος από τις αυταπάτες, που έχει φτάσει στην ηλικία του λόγου, για να μπορεί να περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του, δηλαδή γύρω από τον πραγματικό του ήλιο. Η θρησκεία δεν είναι παρά ο απατηλός ήλιος που περιστρέφεται γύρω από τον άνθρωπο όσο ο

---

* Γράφτηκε από τα τέλη του 1843 μέχρι το Γενάρη 1844
Πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Deutsch-Franzosische Jahrbucher*
Μαρξιστική Αρχειοθήκη, http://revmarx.blogspot.com/2009/08/blog-post_6930.html

** Λόγος υπέρ βωμών και εστιών.

1 Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, η περίφημη αυτή ρήση του Μαρξ είναι, στη φραστική της διατύπωση, ένας συγκερασμός, μια «κράση» της θέσης του Πασκάλ που θεωρεί τη θρησκευτική πίστη ως «*στοίχημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού*» και του αποφθέγματος του Μπαλζάκ: τα λαχεία είναι το όπιο του λάου. Η θρησκεία ως «*φαντασμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας*», λειτουργεί ως έκφραση του ανθρώπινου δράματος και ταυτόχρονα ως διαμαρτυρία εναντίον της δυστυχίας της ανθρώπινης ύπαρξης, είναι το συνεπαγόμενο της ανθρώπινης αθλιότητας και ταυτόχρονα η έξοδος από την αθλιότητα αυτή. Ο Μαρξ καταδικάζει τη θρησκεία όχι γιατί αποτελεί μια αντίφαση στη ratio –«*αυτό θα ήταν Βολτέρος, όχι Μαρξ*» όπως χαρακτηριστικά λέει κάπου ο M. Merleau-Ponty– αλλά γιατί η θρησκεία απελευθερώνει τον άνθρωπο φανταστικά, είναι μια απατηλή λύση και ως τέτοια αποπροσανατολίζει τον άνθρωπο από την αναζήτηση της πραγματικής λύσης. Η θρησκεία είναι ο «στεναγμός της καταπιεζόμενης ύπαρξης» και ο στεναγμός είναι κακό όχι γιατί στερείται υλικής υπόστασης άλλα γιατί ανακουφίζει και γλυκαίνει τον ανθρώπινο πόνο.

άνθρωπος δεν περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του.

Στόχος της ιστορίας είναι, λοιπόν, μετά την εξαφάνιση του Επέκεινα της αλήθειας, να καθιερώσει την αλήθεια του Ενθάδε. Κατ' αρχήν, είναι στόχος της φιλοσοφίας, που υπηρετεί την ιστορία, αμέσως μόλις ξεμασκαρευτεί η ιερή μορφή της αυτοαλλοτρίωσης του ανθρώπου, να ξεμασκαρέψει την αυτο-αλλοτρίωση και στις βέβηλες μορφές της. Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας σε κριτική του δικαίου, η κριτική της θεολογίας σε κριτική της πολιτικής.

Το κείμενο που ακολουθεί –συμβολή σ' αυτό το καθήκον– ασχολείται κατ' αρχήν όχι με το πρωτότυπο, άλλα με το αντίγραφο, τη γερμανική φιλοσοφία του Κράτους και του δικαίου, επειδή και μόνο άφορα τη Γερμανία.

Αν θέλαμε να ξεκινήσουμε από αυτό τούτο το γερμανικό status quo, και μάλιστα αν αυτό το κάναμε με το μόνο σωστό τρόπο, δηλαδή να το αρνηθούμε, το αποτέλεσμα θα παρέμενε πάντα ένας αναχρονισμός. Ακόμη και η άρνηση, η απόρριψη της τωρινής μας πολιτικής κατάστασης, είναι κιόλας μια σκονισμένη υπόθεση ριγμένη στο ιστορικό χρονοντούλαπο των σημερινών λαών. Αν αρνηθώ τις πουδραρισμένες περούκες, θα απομείνουν οι μη πουδραρισμένες. Όταν αρνούμαι την κατάσταση της Γερμανίας του 1843, θα βρεθώ, σύμφωνα με το γαλλικό ημερολόγιο, μόλις στα 1789, κι ακόμη λιγότερο στην καρδιά του σήμερα.

Ναι, η γερμανική ιστορία καμαρώνει για μια εξέλιξη που δεν παραδειγματίστηκε από κανένα λαό στο ιστορικό στερέωμα και από την οποία δεν θα παραδειγματιστεί κανένας λαός. Πραγματικά, μοιραστήκαμε με τους σύγχρονους λαούς τις παλινορθώσεις τους χωρίς να μοιραστούμε τις επαναστάσεις τους. Γνωρίσαμε παλινορθώσεις πρώτα-πρώτα γιατί άλλοι λαοί τόλμησαν να κάνουν επανάσταση, και δεύτερον, γιατί σε άλλους λαούς έγινε αντεπανάσταση. Την πρώτη φορά γιατί οι αφεντάδες μας φοβούνταν, τη δεύτερη γιατί δεν φοβούνταν. Με τους ποιμένες μας επικεφαλής, δεν βρεθήκαμε ποτέ συντροφιά με την ελευθερία παρά μια φορά μόνο, την ήμερα του ενταφιασμού της.

Υπάρχει μια σχολή που νομιμοποιεί τη σημερινή κατάπτωση με τη χθεσινή κατάπτωση, μια σχολή που χαρακτηρίζει σαν εξέγερση την παραμικρή κραυγή του σκλάβου ενάντια στο κνούτο, από τη στιγμή που το κνούτο είναι κνούτο με μακρά παράδοση, κνούτο παλιάς ράτσας, κνούτο ιστορικό· μια σχολή στην οποία η ιστορία δεν δείχνει –όπως ο Θεός του Ισραήλ στο δούλο του Μωυσή– παρά το a posteriori της: είναι η ιστορική σχολή του δικαίου[2]. Μια σχολή που θα είχε εφεύρει τη γερμανική ιστορία αν η ίδια δεν ήταν εφεύρεση της γερμανικής ιστορίας. Είναι ο Σάιλοκ, ένας δούλος Σάιλοκ όμως που, για κάθε λίτρα σάρκας βγαλμένης από την καρδιά του λαού, ομνύει στη νομιμότητα της, στην ιστορική της νομιμότητα, στη γερμανο-χριστιανική της νομιμότητα.

Υπάρχουν, από την άλλη μεριά, ενθουσιώδεις καλοκάγαθοι, αταβιστικά γερμανομανείς και αντανακλαστικά φιλελεύθεροι, που αναζητούν την ιστορία της ελευθερίας μας πέρα από την ιστορία μας, στα παρθένα δάση των τευτόνων. Σε τί όμως η ιστορία της ελευθερίας μας διακρίνεται από την ιστορία της ελευθερίας του αγριογούρουνου, αν την βρίσκουμε μέσα στα δάση; Άλλωστε, όπως είναι γνωστό σε όλους, η κραυγή μέσα στο δάσος ξανάρχεται πίσω σαν ηχώ. Κοιμηθείτε λοιπόν εν ειρήνη παρθένα τευτονικά δάση[3].

---

2 Ιστορική σχολή του δικαίου έχει αποκληθεί η σχολή φιλοσοφικής ερμηνείας και θεώρησης του δικαίου που συναρτούσε βασικά το χαρακτήρα των νόμων και των θεσμών κάθε έθνους από τα γενικά χαρακτηριστικά της ιστορικής του πορείας. Κύριος εκπρόσωπος της σχολής αυτής ήταν ο Καρλ φον Σαβινί, που την πρωτοδιατύπωσε στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου στα 1810. Από την αναφορά που της κάνει ο Μαρξ φαίνεται η μεγάλη επίδραση που είχε από τότε στους κύκλους της γερμανικής συντήρησης και το ότι αποτελούσε ένα από τα θεωρητικά όπλα άμυνας απέναντι στη διάδοση στη Γερμανία των θεών του φιλελευθερισμού και του ιακωβινισμού.

3 Ο Μαρξ σάρκασε πάντοτε με οξύτητα την τάση να αναζητείται στην αρχέγονη ζωή των γερμανικών δρυμών η εξήγηση για τη «ρωμαλεότητα» και το «σφρίγος» της, γερμανικής φυλής. Οι αντιλήψεις αυτές που εμπνέονται από την εγελιανή αντιπαράθεση του βάρβαρου και σφριγηλού γερμανικού κόσμου απέναντι στον παρακμάζοντα και φθίνοντα ρωμαϊκό πολιτισμό, λειτούργησαν τελικά σαν ένα είδος πρώιμου τευτονικού ρατσισμού που δεν άφησε ανεπηρέαστο κανένα γερμανό διανοητή από τον Φίχτε με τον «*Λόγο προς το Γερμανικό Έθνος*» μέχρι τον ίδιο τον Φρ. Έγκελς. Ο Έγκελς στις ιστορικές του μελέτες, όπως και στην πολιτική του αρθρογραφία, αφήνει να διαφανεί μια άκρατη «τευτονομανία» που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το ψυχολογικό υπόβαθρο που στηρίζει τους απρόσμενους για την πένα του Έγκελς περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς για τις σλαβικές εθνότητες σαν «*λαών που ψυχορραγούν*», που πρέπει να «*απορροφηθούν από τους ισχυρούς τους γείτονες*», «*εθνάρια*» κλπ. (Βλ. άρθρο «*Πολωνοί, Τσέχοι και*

Πόλεμος ενάντια στην κατάσταση της Γερμανίας. Α ναι! Βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της ιστορίας, κάτω από κάθε κριτική, άλλα παραμένει αντικείμενο κριτικής, όπως ο εγκληματίας που βρίσκεται κάτω από το επίπεδο του άνθρωπου αλλά παραμένει αντικείμενο των φροντίδων του δήμιου. Όταν παλεύει ενάντια σ' αύτη την κατάσταση, η κριτική δεν είναι πάθος της κεφαλής, είναι κεφαλή του πάθους. Δεν είναι νυστέρι, είναι όπλο. Το αντικείμενο της είναι ο εχθρός της, που θέλει όχι να τον αρνηθεί αλλά να τον εξολοθρεύσει. Γιατί το πνεύμα της κατάστασης αυτής έχει ήδη απορριφθεί. Καθ' εαυτή και δι' εαυτή δεν είναι πια αντικείμενο άξιο διαλογισμού, αλλά μια πραγματική ύπαρξη, τόσο περιφρονούμενη όσο και άξια περιφρόνησης. Η κριτική δι' εαυτή δεν έχει ανάγκη να ξεκαθαρίζει τα πράγματα σε σχέση με το αντικείμενο τούτο, γιατί οι σχέσεις της μ' αυτό είναι διαμορφωμένες. Δεν παρουσιάζεται πια σαν σκοπός καθ' εαυτός αλλά μόνο σαν μέσο. Το βασικό συναίσθημα που την εμπνέει είναι η αγανάκτηση, ο βασικός της στόχος η καταγγελία.

Πρόκειται να περιγραφεί μια υποχθόνια αμοιβαία πίεση όλων των κοινωνικών σφαιρών· μια γενική και παθητική δυσαρέσκεια, μια στενότητα που αυτοαναγνωρίζεται στο βαθμό που αυτοπαραγνωρίζεται, όλα αυτά μέσα στα πλαίσια ενός συστήματος διακυβέρνησης που, επειδή ζει από τη συντήρηση όλων των μετριοτήτων, δεν είναι το ίδιο παρά η μετριότητα στην εξουσία.

Τί θέαμα! Η ατέρμονη διαίρεση της κοινωνίας σ' ένα πλήθος φυλών που αντιτίθενται η μια στην άλλη με τις μικροπρεπείς τους αντιπάθειες, την κακή τους συνείδηση και την ωμή τους

Γερμανοί», New York Daily Tribune , 5 Μάη 1852, άρθρο «*Πανσλαβισμός*» στην ίδια έφημερίδα, 15 Μάη 1852, καθώς και επιστολή του Έγκελς στον Μαρξ, 23 Μάη 1851, σχετικά με το ζήτημα της μεταχείρισης των Πολωνών).

Πέρα όμως από τις συγκεκριμένες αυτές στάσεις, η γενική αντιμετώπιση από μέρους του Μαρξ και του Έγκελς των εθνικών κινημάτων και της αρχής των εθνικοτήτων που συντάραξαν και σφράγισαν ολόκληρο τον περασμένο αιώνα, χαρακτηρίζεται από μια τεράστια παραγνώριση και υποτίμηση της σημασίας του εθνικού παράγοντα και του εθνικού συναισθήματος. Ξεκινώντας από την υπερτίμηση των δυνατοτήτων του προλεταριακού κινήματος –που την επικράτηση του την θεωρούσαν υπόθεση του αιώνα τους–, συναιρώντας το όλο νόημα του εθνικού ζητήματος στις κοινωνικές επιδιώξεις των αστών και εντάσσοντας την εγελιανή διάκριση «ιστορικών» και «μη ιστορικών» λαών στην προοπτική της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής επανάστασης, ο Μαρξ και ο Έγκελς θεώρησαν την ορμητική κίνηση των ευρωπαϊκών εθνοτήτων προς τη χειραφέτηση τους σαν ένα παρα-ιστορικό επεισόδιο της εποχής και ρύθμιζαν τη στάση τους απέναντι σ' αυτές ανάλογα με το κατά πόσο «χρησίμευαν» ή όχι στο κοινωνικό επαναστατικό κίνημα. Έτσι από πολύ νωρίς –από το 1845– βλέπουμε τον Μαρξ να βεβαιώνει ότι «*σε όλους τους λαούς η πεισματική προσκόλληση στην εθνική άποψη δεν συναντιέται πια παρά ανάμεσα στην αστική τάξη και τους συγγραφείς της*» (ΓΙ, 518), φράση που για οποιονδήποτε έχει έστω και μια θολή εικόνα της ιστορίας ολόκληρου του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα ηχεί τουλάχιστον παράδοξα. Το αποτέλεσμα αυτής της παραμονής του εθνικού ζητήματος έξω από τον θεωρητικό ορίζοντα του Μαρξ και του Έγκελς ήταν η ολική σχεδόν εξάλειψη του από τα δεδομένα που συγκροτούσαν τα μαρξιστικά κινήματα μέχρι πρόσφατα και συνακόλουθα η αδυναμία τους να αποφύγουν συχνά στάσεις αντεθνικού χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο ότι πάνω στο σοβαρό τούτο θέμα επί έναν ολόκληρο αιώνα και μέχρι σήμερα ακόμη η αποκλειστική θεωρητική τροφή των militants του εργατικού κινήματος –με μόνη εξαίρεση τις προσπάθειες για βαθύτερη προσέγγιση του θέματος που έγιναν τον καιρό του αυστρομαρξισμού της 2ης Διεθνούς από τους Renner και Bauer– υπήρξε η σταλινική μπροσούρα «*Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*», όπου ο άκρος εκχυδαϊσμός συμβαδίζει με την παχυλή άγνοια των ιστορικών δεδομένων.

Όσο για την προσπάθεια να «νομιμοποιηθεί» ιστορικά ο φιλελευθερισμός με την αναζήτηση στο παρελθόν προτύπων, αυτή είχε επεκταθεί και στους οπαδούς του «ανολοκλήρωτου» ή «ουτοπικού» σοσιαλισμού που θεμελίωναν την πάλη για την εξάλειψη της ιδιοκτησίας στην ύπαρξη των πρωτογενών κοινωνιών όπου κυριαρχούσε η κοινοκτημοσύνη και συμπέραιναν έτσι τη δυνατότητα ύπαρξης μιας αταξικής κοινωνίας από την ύπαρξη της στο παρελθόν και τις σποραδικές επιβιώσεις της στο παρόν. Ο Μαρξ καυτηρίασε και αυτή την τάση και της καταλόγισε ακριβώς την ανιστορικότητά της: «*...ο ανολοκλήρωτος ακόμη κομμουνισμός αναζητά μια ιστορική απόδειξη στους παρωχημένους ιστορικούς σχηματισμούς που αντιβαίνουν στην ατομική ιδιοκτησία, την απόδειξη αυτή την αναζητά σ' αυτό που υπάρχει τώρα, τονίζοντας ορισμένες μεμονωμένες στιγμές της εξέλιξης και νομίζοντας έτσι ότι αποδεικνύει τίτλους ιστορικής ευγένειας. Μ' αυτό όμως δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να φανερώνει ότι η ιστορία στο ασύγκριτα μεγαλύτερό της μέρος αντιτίθεται στις διαβεβαιώσεις αυτές και αποδείχνει έτσι ότι αν ο κομμουνισμός αυτός υπήρξε κάποτε, η παρωχημένη του ύπαρξη αναιρεί ακριβώς την παρουσίαση του ως ουσιώδους*» (Χ44, 88). Η αντίθεση όμως αυτή στην προσπάθεια να θεμελιωθεί ιστορικά ένα κίνημα με την προσφυγή στην προ-ιστορία ατόνησε σιγά-σιγά στον Μαρξ και πολύ περισσότερο στον Έγκελς όταν αργότερα η χρήση της εγελιανής διαλεκτικής για την ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης έδοσε καινούργιο βάρος στις κοινωνίες των γενών που θεωρήθηκαν σαν το αφετηριακό σημείο της πορείας των ανθρώπινων κοινωνιών που, περνώντας από τη φάση του αλλοτριωτικού διχασμού τους στην παραγωγή και κατά συνέπεια στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων, επιστρέφουν στην παλιά συμφιλίωση και ενότητα θεωρίας και πράξης σε μια διαφορετική, ανώτερη βάση (Βλ. τις τελευταίες σελίδες της *Καταγωγής της Οικογένειας, της Ατομικής ιδιοκτησίας και του Κράτους* όπου συμπυκνώνεται με σαφήνεια και καθαρότητα η μεταφορά αυτή του εγελιανού κύκλου της πορείας του Πνεύματος στο χώρο της συγκεκριμένης ιστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας).

μετριότητα, και που οι ηγέτες τους, ακριβώς εξ αίτιας της αμφίλογης και δύσπιστης στάσης της καθεμιάς απέναντι στις άλλες, τις μεταχειρίζονται όλες αδιάκριτα, αν και με διαφορετικές μορφές, σαν δοτές υπάρξεις. Και το γεγονός ακόμη ότι εξουσιάζονται, κυβερνώνται, κατέχονται, είναι υποχρεωμένες να το θεωρούν και να το διατυμπανίζουν σαν παραχώρηση του ουρανού. Κι από την άλλη μεριά, τί ηγεμόνες κι αυτοί, που η μεγαλοσύνη τους είναι αντίστροφα ανάλογη με τον αριθμό τους![4]

Η κριτική που έχει σαν αντικείμενο μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων είναι μια κριτική που έχει μπει στον καυγά, και στον καυγά δεν ενδιαφέρει αν ο αντίπαλος είναι ευπατρίδης, αν είναι το ίδιο ευγενικής καταγωγής με σένα, αν είναι ενδιαφέρων, σημασία έχει να τον χτυπήσεις. Σημασία έχει να μην παραχωρήσουμε στους Γερμανούς ούτε μια στιγμή αυταπάτης και εγκαρτέρησης. Πρέπει να κάνουμε την πραγματική καταπίεση ακόμη πιο καταθλιπτική, προσθέτοντας τη συνείδηση της καταπίεσης, να κάνουμε το αίσχος ακόμη πιο ατιμωτικό, δημοσιοποιώντας το. Πρέπει να περιγράψουμε κάθε σφαίρα της γερμανικής κοινωνίας σαν partie honteuse της γερμανικής κοινωνίας, πρέπει να εξαναγκάσουμε τις απολιθωμένες αυτές σχέσεις να μπουν στο χορό, τραγουδώντας τους τα τραγούδια τους. Πρέπει να μάθουμε στο λαό να φοβάται τον εαυτό του για να του δώσουμε courage. Θα ικανοποιήσουμε έτσι μια ανάγκη αδήριτη του γερμανικού λαού και οι ανάγκες των λαών είναι οι προσωποποιημένοι έσχατοι λόγοι για την ικανοποίηση τους.

Και για τους σύγχρονους ακόμη λαούς, η πάλη αυτή ενάντια στο στενό περιεχόμενο του γερμανικού status quo δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον, γιατί αυτό το status quo είναι η φανερή ολοκλήρωση του encien regime και το encien regime είναι το κρυφό κουσούρι του σύγχρονου Κράτους. Η πάλη ενάντια στην τωρινή πολιτική κατάσταση της Γερμανίας είναι η πάλη ενάντια στο παρελθόν των σύγχρονων λαών, και οι επιβιώσεις του παρελθόντος αυτού έρχονται πάντοτε να τους ενοχλήσουν. Είναι διδακτικό, γι' αυτούς, να βλέπουν το encien regime, που γνώρισε σ' αυτούς την τραγωδία του, νά 'ρχεται στη Γερμανία και να παίζει την κωμωδία του. Η ιστορία του ήταν τραγική όσο ήταν η προϋπάρχουσα εξουσία του κόσμου, όσο η ελευθερία ήταν μια προσωπική ιδέα, με μια λέξη, όσο πίστευε στον εαυτό του και ήταν υποχρεωμένο να πιστέψει στη δικαίωση του. Όσο το encien regime, σαν η υπάρχουσα τάξη του κόσμου, μαχόταν ενάντια σ' έναν κόσμο που ήταν ακόμη εν τω γίγνεσθαι, εξέφραζε μια καθολική ιστορική πλάνη, όχι όμως προσωπική. Η πτώση του λοιπόν ήταν τραγική[5].

Αντίθετα, το τωρινό γερμανικό καθεστώς, που είναι αναχρονισμός, σε έκδηλη αντίθεση με όλα τα καθολικά αναγνωρισμένα αξιώματα, ξεσκεπάζοντας το μηδέν του encien regime στα μάτια του κόσμου, φαντάζεται μονάχα ότι πιστεύει στον εαυτό του και καλεί τον κόσμο να συμμεριστεί την αυταπάτη του αυτή. Αν πίστευε στην ίδια του την ουσία, θα προσπαθούσε να την κρύψει κάτω από την επιφάνεια μιας ξένης ουσίας, θα γύρευε τη σωτηρία του στην υποκρισία και τη σοφιστική; Το encien regime της εποχής μας δεν είναι παρά ο κωμικός μιας πολιτικής τάξης πραγμάτων, της οποίας οι πραγματικοί ήρωες έχουν πεθάνει. Η ιστορία δουλεύει σε βάθος, περνά από πολλαπλές

4 Η Γερμανία ήταν τότε χωρισμένη σε 39 συνομόσπονδα κρατίδια, 11 πριγκιπάτα και 4 ελεύθερες πόλεις. Σύνολο 54 αυτόνομες ή ημιαυτόνομες εδαφικές ενότητες! Μακρινά κατάλοιπα της πολυδιαίρεσης αυτής είναι τα σημερινά κρατίδια του Λουξεμβούργου και του Λιχτενστάιν.

5 Ολόκληρη η παραπάνω σαρκαστική παρουσίαση της διαφοράς του γερμανικού από το άγγλο-γαλλικό παραδοσιακό καθεστώς είναι εμπνευσμένη από την εγελιανή ανάλυση της αρχαίας τραγωδίας και κωμωδίας και της σημασίας της διαδοχής της μιας από την άλλη. Όσο η πίστη στους θεούς ήταν ζωντανή και η αυτοσυνείδηση λειτουργούσε εκδηλούμενη ως πνευματική ενότητα θεϊκού χαρακτήρα, ως Ανάγκη, η σύγκρουση του ανθρώπου με την πορεία των πραγμάτων, με την αδυσώπητη Ειμαρμένη έχει τραγικό, δραματικό χαρακτήρα. Συντρίβεται σε μια μάχη στην οποία είναι «ήρωας πραγματικός». Όταν όμως διαρρηγνύεται το θείο περίβλημα και το υποκείμενο απογυμνώνεται από το κέλυφος που το περικλείει, τότε ο αδύναμος ανθρωπάκος που απομένει μόνο πηγή κωμικού, ήρωας κωμωδίας μπορεί να γίνει. Και ο κόσμος αποχωρίζεται τον παλιό κόσμο των ειδώλων μέσα σε ιλαρότητα και ευθυμία. Ο Μαρξ «μεταφράζοντας» τον Χέγκελ στη γλώσσα της ιστορικής πραγματικότητας, στη γλώσσα του συγκεκριμένου, απαιτεί τη μέσα στο γενικό καγχασμό κατάρρευση μιας μορφής καθεστώτος που η ιστορία έχει πια έμπρακτα και μέσω τραγικών συγκρούσεων θάψει αλλού (Αγγλία-Γαλλία) και που επιβιώνει στη Γερμανία σε έκδηλη αντίθεση με όσα αξιώματα καθολικά αναγνωρίζει πια η εποχή.

Παρ' όλο που μιλούν για τη συγκεκριμένη ιστορία, είναι έντονη και στις δυο παραπάνω παραγράφους η εγελιανή αντίληψη της ιστορικής πορείας σαν έκφραση του Καθολικού Λόγου και που κορυφώνεται στο τέλος με την κατακλείδα: «*Γιατί η πορεία αυτή της ιστορίας; Για να μπορέσει η ανθρωπότητα να αποχωριστεί ξένοιαστα το παρελθόν της. Τον ιστορικό αυτό ρόλο της ξενοιασιάς διεκδικούμε για τις πολιτικές δυνάμεις της Γερμανίας*».

φάσεις όταν είναι να ξεθάψει ένα γερασμένο σχήμα. Η τελευταία φάση μιας ξεπερασμένης μορφής της παγκόσμιας ιστορίας είναι η κωμωδία της. Οι θεοί της Ελλάδας, που είχαν πια λαβωθεί θανάσιμα, τραγικά, στον «Προμηθέα δεσμώτη» του Αισχύλου, όφειλαν να υποστούν κι άλλον ένα θάνατο, κωμικό τη φορά αυτή, στους διάλογους του Λουκιανού. Γιατί η πορεία αυτή της ιστορίας; Για να μπορέσει η ανθρωπότητα να αποχωριστεί ξένοιαστα το παρελθόν της. Τον ιστορικό αυτό ρόλο της ξενοιασιάς διεκδικούμε για τις πολιτικές δυνάμεις της Γερμανίας.

Ωστόσο, από την ώρα που η σύγχρονη πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα υποβάλλεται η ίδια στην κριτική, από την ώρα που η κριτική ανυψώνεται σε προβλήματα πραγματικά ανθρώπινα, βρίσκεται έξω από το γερμανικό status quo, αλλιώτικα θα έψαχνε για το αντικείμενο της κάτω από το ίδιο της το αντικείμενο. Ένα παράδειγμα: οι σχέσεις της βιομηχανίας, δηλ. γενικά του κόσμου του πλούτου, με τον πολιτικό κόσμο είναι ένα ουσιώδες πρόβλημα του καιρού μας. Με ποιά μορφή το πρόβλημα τούτο αρχίζει να απασχολεί τους Γερμανούς; Με τη μορφή του τελωνειακού προστατευτισμού, του απαγορευτικού συστήματος, της εθνικής οικονομίας. Η γερμανομανία παράτησε τον άνθρωπο για την ύλη, κι έτσι, ένα ωραίο πρωί, οι ιππότες μας του μπαμπακιού και οι ήρωες μας του σίδερου ξύπνησαν μεταμορφωμένοι σε πατριώτες. Αρχίζουν λοιπόν στη Γερμανία να αναγνωρίζουν την κυριαρχία του μονοπωλίου στο εσωτερικό παραχωρώντας του την κυριαρχία στο εξωτερικό. Αρχίζουν λοιπόν τώρα στην Γερμανία αυτό που βρίσκεται στο τέλος του στη Γαλλία και την Αγγλία. Η σκωληκόβρωτη παλιά κατάσταση πραγμάτων, ενάντια στην οποία οι χώρες αυτές βρίσκονται σε θεωρητική εξέγερση και που δεν την υποφέρουν πια παρά όπως υποφέρονται οι αλυσίδες, χαιρετίζεται στη Γερμανία σαν η ρόδινη αυγή ενός όμορφου μέλλοντος, που μόλις τολμά να περάσει από τη δόλια θεωρία στην πιο ανελέητη πρακτική[6]. Ενώ το δίλημμα που τίθεται στην Αγγλία και Γαλλία είναι: πολιτική οικονομία ή κυριαρχία της κοινωνίας πάνω στον πλούτο, στη Γερμανία είναι: εθνική οικονομία ή κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στην εθνότητα. Στην Αγγλία και Γαλλία, πρόκειται για την εξάλειψη του μονοπωλίου που έχει φτάσει ως τις έσχατες συνέπειες του· στη Γερμανία, πρόκειται να πάνε ως τις έσχατες συνέπειες του μονοπωλίου. Εκεί, ψάχνουν για τη λύση, εδώ, βρίσκονται ακόμη στο πρόβλημα. Είναι τούτο επαρκές δείγμα της γερμανικής μορφής των σύγχρονων προβλημάτων· το παράδειγμα αυτό δείχνει πώς η ιστορία μας, παρόμοια με αδέξιο νεοσύλλεκτο, στόχο μέχρι τώρα δεν είχε άλλον από το να ξανακάνει μετά τους άλλους παλιωμένες ασκήσεις ιστορίας.

Εφόσον η γερμανική εξέλιξη στο σύνολο της δεν ξεπερνά το επίπεδο της πολιτικής εξέλιξης της Γερμανίας, ένας Γερμανός θα μπορούσε να καταπιαστεί με τα σύγχρονα προβλήματα όπως θα μπορούσε να το κάνει κι ένας Ρώσος. Αλλά αν το επί μέρους άτομο δεν περιορίζεται από τα όρια του έθνους, το έθνος στο σύνολό του είναι πολύ λιγότερο ελεύθερο όταν ένα άτομο απελευθερώνεται. Το γεγονός ότι η Ελλάδα συγκαταλέγει έναν Σκύθη* ανάμεσα στους φιλοσόφους της δεν σημαίνει ότι οι Σκύθες έκαναν κάποιο βήμα προς την ελληνική κουλτούρα.

Ευτυχώς, εμείς οι Γερμανοί δεν είμαστε Σκύθες.

Όπως οι λαοί της αρχαιότητας έζησαν την προϊστορία τους φανταστικά στη μυθολογία, έτσι κι εμείς οι Γερμανοί ζήσαμε τη μελλοντική μας ιστορία στη σκέψη, στη φιλοσοφία. Είμαστε σύγχρονοι με την επικαιρότητα στο φιλοσοφικό πεδίο χωρίς να είμαστε τέτοιοι και ιστορικά. Η γερμανική φιλοσοφία είναι η ιδεατή προέκταση της γερμανικής ιστορίας. Αν λοιπόν, αντί για τα

---

6 Εδώ ο Μαρξ κάνει λογοπαίγνιο με τη λέξη listig, δόλιος, και το όνομα του Φρίντριχ Λιστ (1789-1846) θεωρητικού και εμπνευστή της προστατευτικής οικονομικής πολιτικής και ιδρυτή της Zollverein, της τελωνειακής ένωσης όλων των γερμανικών κρατών πλην της Αυστρίας. Μη έχοντας ακόμη μελετήσει συστηματικά την οικονομία ο Μαρξ έχει μια σε γενικές γραμμές αντιθετική στάση απέναντι στη συντηρητικής οσμής προστατευτική πολιτική του Λιστ. Το κύριο έργο του Λιστ, *Das nationale System der politischen Economie*, ο Μαρξ το διάβασε και κράτησε σημειώσεις από αυτό στη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι στα 1844. Σαφή και ολοκληρωμένη θέση του Μαρξ απέναντι στο πρόβλημα: προστατευτισμός ή ελεύθερη ανταλλαγή, έχουμε στο λόγο του για την ελευθερία του εμπορίου στο Λονδίνο στα 1848 όπου τελειώνει έτσι:

«*...Το προστατευτικό σύστημα συντηρεί ενώ το σύστημα της ελεύθερης ανταλλαγής καταστρέφει. Διαλύει τις παλιές εθνότητες και ωθεί στο έπακρο τον ανταγωνισμό αστικής τάξης-προλεταριάτου. Κοντολογής, το σύστημα της ελευθερίας του εμπορίου επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση. Μόνο μ' αυτή την επαναστατική έννοια, Κύριοι, ψηφίζω υπέρ της ελεύθερης ανταλλαγής*» (Pl., I, 156).

* Εννοεί τον Ανάχαρση το Σκύθη.

oeuvres incompletes της πραγματικής μας ιστορίας, κάνουμε την κριτική των oeuvres posthumes της ιδεατής μας ιστορίας, δηλαδή της φιλοσοφίας, τότε η κριτική μας θα βρεθεί στο κέντρο των προβλημάτων, για τα όποια λέει η επικαιρότητα: That is the question. Αυτό που, στους προηγμένους λαούς, είναι πρακτική σύγκρουση με τη σύγχρονη πολιτική κατάσταση, στη Γερμανία, όπου τέτοια κατάσταση δεν υπάρχει καν ακόμη, είναι κριτική σύγκρουση με τη φιλοσοφική αντανάκλαση μιας τέτοιας κατάστασης.

Η γερμανική φιλοσοφία του δικαίου και του Κράτους είναι η μόνη γερμανική ιστορία που βρίσκεται al pari (στο επίπεδο) της σύγχρονης επίσημης πραγματικότητας. Ο γερμανικός λαός πρέπει λοιπόν να προσθέσει τη φανταστική αυτή ιστορία στην ντε φάκτο κατάσταση που γνωρίζει σήμερα και να υποβάλει στην κριτική όχι μόνο την υπάρχουσα κατάσταση αλλά και την αφηρημένη της προέκταση. Το μέλλον του δεν μπορεί να περιοριστεί, ούτε στην άμεση άρνηση της πραγματικής πολιτικής και νομικής του κατάστασης, ούτε στην άμεση πραγμάτωση της ιδεατής του κατάστασης, γιατί, όσον άφορα την άμεση άρνηση της πραγματικής του κατάστασης, αυτό έχει γίνει στην ιδεατή του κατάσταση· όσο για την άμεση πραγμάτωση της ιδεατής του κατάστασης, κι εδώ βρίσκεται πιο μπροστά, ενατενίζοντας τους γειτονικούς λαούς. Στη Γερμανία το πρακτικό πολιτικό κόμμα[7] δικαιούται λοιπόν να απαιτήσει την άρνηση της φιλοσοφίας. Το σφάλμα του δεν είναι η απαίτηση αυτή, είναι να εμμείνει σε μια απαίτηση που δεν πραγματώνει, που δεν μπορεί σοβαρά να πραγματώσει. Πιστεύει ότι πραγματώνει την άρνηση αυτή γυρίζοντας την πλάτη στη φιλοσοφία και πετώντας της, με περιφρονητικό ύφος, μερικές οργίλες και χυδαίες φράσεις. Εξ αιτίας της στενότητας του ιστορικού του ορίζοντα, το κόμμα τούτο δεν θεωρεί τη φιλοσοφία σαν ένα μέρος της γερμανικής πραγματικότητας, ή την τοποθετεί κάτω από τη γερμανική πρακτική και τις θεωρίες που χρησιμοποιεί. Θέλετε να ξεκινήσουμε από πραγματικά σπέρματα ζωής, ξεχνάτε όμως ότι το πραγματικό σπέρμα ζωής του γερμανικού λαού γονιμοποιήθηκε μέχρι σήμερα μόνο μέσα στο κεφάλι του. Με μια λέξη: δεν μπορείτε να ξεπεράσετε[8] τη φιλοσοφία χωρίς να την

---

7 Λέγοντας «*πολιτικό κόμμα*» ο Μαρξ δεν εννοεί σε καμιά περίπτωση το κόμμα με τη σημερινή έννοια: ένωση ατόμων με καταστατικές αρχές, πειθαρχία, κοινή ηγεσία και πρόγραμμα συντήρησης ή αλλαγής των δημόσιων πραγμάτων. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί αυτή την καινοφανή για την εποχή εκείνη λέξη, το «νεολογισμό» ας πούμε αυτόν, με την έννοια αυτού που θα λέγαμε περίπου σήμερα «τάση» η «μερίδα» ή «κύκλο» ανθρώπων με κοινές γενικά αντιλήψεις, γι' αυτό και την μεταχειρίζεται για να προσδιορίσει τις διαφορετικές απόψεις που δίχαζαν τη διανόηση της Γερμανίας τότε, κύρια το περίφημο Doctorclub του Βερολίνου. Τους κύκλους που προσδιορίζει σαν «*πρακτικό πολιτικό κόμμα*» και «*θεωρητικό πολιτικό κόμμα*» μερικά χρόνια νωρίτερα τους προσδιόριζε ως «*φιλελεύθερο κόμμα*» που «*κύριο προσδιορισμό έχει την έννοια και την αρχή της φιλοσοφίας*» και ως «*κόμμα της θετικής φιλοσοφίας*» με κύριο χαρακτηριστικό τη «*Στιγμή της πραγματικότητας*» (βλ. Page de Karl Marx I, Payot, σελ. 60-61). Στα μετέπειτα γραπτά του εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τη λέξη με τη γενική έννοια της «παράταξης», του «κινήματος», μη διαχωρίζοντας ποτέ την έννοια του «κόμματος» από το κοινωνικό κίνημα των εργαζομένων: «*Οι κομμουνιστές δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό κόμμα απέναντι στα άλλα εργατικά κόμματα. Δεν έχουν διαφορετικά συμφέροντα απ' αυτά του προλεταριάτου στο σύνολο του... είναι το πιο αποφασιστικό τμήμα των εργατικών κομμάτων όλων των χωρών, το τμήμα που προχωρεί πάντα μπρος*» (K.M, Pl., I, 174). Ο Μαρξ υπερασπίστηκε πάντοτε τον εαυτό του από κάθε προσπάθεια να θεωρηθεί ως ο αρχηγέτης μιας κάποιας στενής και αυστηρά καθορισμένης πολιτικής οργάνωσης ή ομάδας: «*Από τότε που, ύστερα από δική μου αίτηση, η Λίγκα διαλύθηκε το Νοέμβρη 1852, δεν ανήκα (ούτε ανήκω) σε καμιά μυστική ή νόμιμη οργάνωση· άρα το κόμμα, με την εφήμερη τούτη έννοια, έπαψε να υπάρχει από οχτώ χρόνια για μένα [...]. Η Λίγκα, όπως και η Εταιρεία των Εποχών, όπως και εκατό τέτοιες οργανώσεις δεν αποτελούν παρά επεισόδιο στην ιστορία του κόμματος που γεννιέται αυθόρμητα από το έδαφος της σύγχρονης κοινωνίας. Προσπάθησα να διαλύσω την παρεξήγηση σχετικά με το "κόμμα", λες και μ' αυτό τον όρο εννοούσα μια "οργάνωση" που έχει εξαφανιστεί από οχτώ χρόνια ή τη σύνταξη μιας εφημερίδας που έχει κλείσει πριν από δώδεκα χρόνια. Λέγοντας κόμμα, εννοώ το κόμμα με την καθαρά ιστορική του έννοια*», (*Επιστολή στον Freiligrath*, 29-2-1860).

8 Μεταφράζουμε με τη λέξη «ξεπερνώ» το περίφημο aufheben, έννοια-βάση ολόκληρης της εγελιανής φιλοσοφίας και όλων των ρευμάτων σκέψης που πήγασαν από την αστείρευτη εγελιανή πηγή. Στην εγελιανή γλώσσα το περιεχόμενο της έννοιας αυτής –που διατήρησε ατόφιο ο Μαρξ σαν τον «*ορθολογικό πυρήνα*» του εγελιανισμού απαλλάσσοντάς τον από το «*μυστικιστικό περίβλημά*» του– δηλώνει το γεγονός της διαλεκτικής αλλαγής, της αλλαγής που προέρχεται από την «*άρνηση της συνείδησης που ξεπερνά με τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρεί και να ανακρατά αυτό που ξεπέρασε*» (ΦΠ, I, 160), διαδικασία που δεν βιώνεται ως τέτοια από τη δρώσα ύπαρξη, αλλά που την κατανοεί έτσι ο φιλόσοφος που θεάται ολοκληρωμένο πια τον κύκλο του γίγνεσθαι.

Ο Χέγκελ στη *Λογική* του χαρακτηρίζει το aufheben σαν μια από τις σημαντικότερες έννοιες της φιλοσοφίας, που το νόημα της πρέπει με ακρίβεια και προσοχή να κατανοηθεί και που δεν πρέπει να συγχέεται με την εκμηδένιση. «*Ό,τι ξεπερνιέται δεν σημαίνει ότι γίνεται μηδέν. Το μηδέν είναι η αμεσότητα· αυτό όμως που ξεπερνιέται διαμεσοποιείται, είναι μη υπάρχον, ως αποτέλεσμα όμως που προήλθε από κάτι το υπάρξαν· έχει λοιπόν εν εαυτώ τον*

πραγματώσετε.

Το ίδιο σφάλμα, άλλα τη φορά αυτή με αντίστροφους παράγοντες, διαπράχθηκε από το θεωρητικό πολιτικό κόμμα, που σημείο εκκίνησης του ήταν η φιλοσοφία.

Αυτό δεν είδε στην πάλη τούτη που διεξάγεται παρά μόνο την κριτική πάλη της φιλοσοφίας ενάντια στο γερμανικό κόσμο· δεν αντιλήφθηκε ότι η φιλοσοφία που μέχρι τώρα επικρατούσε αποτελούσε η ίδια μέρος αυτού του κόσμου και ήταν το συμπλήρωμά του, στο χώρο του ιδεατού βέβαια. Κριτική απέναντι στον αντίπαλό της, συμπεριφερόταν με μη κριτικό τρόπο απέναντι σ' αυτή την ίδια ξεκινώντας από τις ίδιες προκείμενες με τη φιλοσοφία και μένοντας στα αποτελέσματα όπου είχε αυτή φτάσει, η παρουσιάζοντας απαιτήσεις και αποτελέσματα αντλημένα από αλλού σαν άμεσες απαιτήσεις και αποτελέσματα της φιλοσοφίας· ενώ τα τελευταία αυτά –αν δεχτούμε ότι είναι τεκμηριωμένα– δεν θα μπορούσαν να έχουν ληφθεί παρά μόνο από την άρνηση της μέχρι τώρα υπάρχουσας φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας σαν φιλοσοφίας. Επιφυλασσόμαστε να κάνουμε μια ακριβέστερη περιγραφή του κόμματος αυτού. Το κύριο μειονέκτημα του μπορεί να συνοψισθεί έτσι: Πίστεψε ότι μπορούσε να πραγματώσει τη φιλοσοφία χωρίς να την ξεπεράσει.

Η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας, του Κράτους και του Δικαίου, της οποίας ο Χέγκελ έδοσε τη συνεπέστερη, την πλουσιότερη και την τελευταία της έκδοση, είναι ταυτόχρονα η κριτική ανάλυση του σύγχρονου Κράτους και της αντίστοιχης πραγματικότητας, και η αποφασιστική άρνηση κάθε προηγούμενου τρόπου της γερμανικής πολιτικής και νομικής συνείδησης, συνείδηση της οποίας η θεωρητική φιλοσοφία, του δικαίου αποτελεί τη διαπρεπέστερη και την καθολικότερη έκφραση, φτασμένη στο επίπεδο επιστήμης. Μόνο στη Γερμανία μπορούσε να γεννηθεί η θεωρητική φιλοσοφία του δικαίου, ο αφηρημένος και υπερβατικός αυτός τρόπος στοχασμού πάνω στο σύγχρονο κράτος, του οποίου η πραγματικότητα παραμένει ένα «επέκεινα» (ακόμα κι αν το επέκεινα αυτό βρίσκεται άπλα και μόνο επέκεινα του Ρήνου)· αντίθετα όμως, η γερμανική αντίληψη για το σύγχρονο Κράτος, που κάνει αφαίρεση του πραγματικού ανθρώπου, δεν ήταν δυνατή παρά επειδή και στο βαθμό που το ίδιο το σύγχρονο Κράτος κάνει αφαίρεση του πραγματικού ανθρώπου ή που δεν ικανοποιεί τον ολοκληρωμένο άνθρωπο παρά με φανταστικό τρόπο. Στην πολιτική, οι Γερμανοί στοχάστηκαν αυτό που οι άλλοι έκαναν. Η Γερμανία ήταν η θεωρητική τους συνείδηση. Η αλαζονική αφαίρεση και μεταρσίωση της σκέψης συμπορεύτηκαν πάντα με τη στενότητα και τη φτήνια της γερμανικής πραγματικότητας. Αν το status quo του γερμανικού κρατικού συστήματος εκφράζει το encien regime στην τελειότητα του, –τελειότητα του αγκαθιού του χωμένου βαθιά στη σάρκα του σύγχρονου Κράτους–, το status quo της γερμανικής επιστήμης του Κράτους εκφράζει το σύγχρονο Κράτος στην ατέλεια του: εκφράζει την αρρώστια της ίδιας της σάρκας.

Κι από μόνο το χαρακτήρα της, του ορκισμένου αντίπαλου της παλιάς μορφής της γερμανικής πολιτικής συνείδησης, η κριτική της θεωρητικής φιλοσοφίας του δικαίου δεν αναζητά στον εαυτό της το σκοπό της, αλλά κατευθύνεται προς στόχους, για τη λύση των οποίων μόνο ένας τρόπος υπάρχει: η πρακτική.

Τίθεται τότε το ερώτημα: η Γερμανία μπορεί να φτάσει σε μια πρακτική a la hauteur des principes, δηλαδή σε μια επανάσταση που να την ανυψώσει όχι μόνο στο επίσημο επίπεδο των σύγχρονων λαών αλλά στο ύψος του ανθρώπου που θα είναι το άμεσο μέλλον των λαών αυτών;

Αναμφίβολα, το όπλο της κριτικής δεν μπορεί να αντικαταστήσει την κριτική των οπλών, η υλική δύναμη δεν μπορεί να νικηθεί παρά μόνο από την υλική δύναμη, αλλά και η θεωρία γίνεται κι αυτή δύναμη αφότου κατακτήσει τις μάζες. Η θεωρία είναι ικανή να κατακτήσει τις μάζες όταν αποδεικνύει ad hominem και προβαίνει σε ad hominem αποδείξεις, αφότου γίνει ριζοσπαστική. Ριζοσπαστική σημαίνει να πιάνει τα πράγματα από τη ρίζα. Η ρίζα όμως για τον άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος[9]. Η φανερή απόδειξη του ριζοσπαστισμού της γερμανικής θεωρίας, άρα και της

προσδιορισμό από τον όποιο προήλθε».

9 Σε αντίθεση με τη θρησκεία που τοποθετεί τη ρίζα, τη θεμελίωση του ανθρώπου έξω από αυτόν, που θεωρεί τον άνθρωπο κατοικία του θείου, εικόνα και ομοίωση μιας άλλης, υψηλότερης υπερβατικής Ουσίας, ο Μαρξ (τοποθετούμενος στην καθαρή φοϊερμπαχιανή σύλληψη του ανθρώπινου προβλήματος) είναι κατηγορηματικά ανθρωποκεντρικός. Η φράση αυτή: «*η ρίζα για τον άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος*» έχει πιο πάνω διατυπωθεί αναλυτικότερα σε μια γλώσσα που παρά τον εγελιανό της χρωματισμό –βλέπει τον απελευθερωμένο άνθρωπο να έχει φτάσει στην εποχή του λόγου έχοντας διατρέξει τις τρεις Στιγμές συνείδησης, αυτοσυνείδησης, λόγου– είναι

πρακτικής της δύναμης, είναι ότι έχει σαν αφετηρία την αποφασιστική και θετική εξάλειψη της θρησκείας. Η κριτική της θρησκείας οδηγεί στη διδαχή ότι ο άνθρωπος είναι το υπέρτατο όν για τον άνθρωπο, δηλαδή στην κατηγορική επιταγή της ανατροπής όλων των σχέσεων που κάνουν τον άνθρωπο ένα όν ταπεινωμένο, υποδουλωμένο, εγκαταλειμμένο, περιφρονημένο, σχέσεων που δεν θα μπορούσε κανείς καλύτερα να τις χαρακτηρίσει παρά με την αναφώνηση εκείνη ενός Γάλλου όταν πληροφορήθηκε την επιβολή φόρου στα σκυλιά: «*Κακόμοιρα σκυλιά! Θέλουν να σας μεταχειριστούν σαν ανθρώπους!*».

Ακόμη και ιστορικά, η θεωρητική χειραφέτηση έχει για τη Γερμανία μια ειδικά πρακτική σημασία. Πραγματικά, το επαναστατικό παρελθόν της Γερμανίας έχει θεωρητικό χαρακτήρα, είναι η Μεταρρύθμιση. Όπως κάποτε στο μυαλό του μοναχού, έτσι και τώρα στο μυαλό του φιλόσοφου αρχίζει η επανάσταση.

Αναμφίβολα ο Λούθηρος εξουδετέρωσε τη δουλεία από ευλάβεια αντικαθιστώντας την με τη δουλεία από πεποίθηση. Τσάκισε την πίστη στην εξουσία αποκαθιστώντας τήν εξουσία της πίστης.

Μετάτρεψε τους παπάδες σε λαϊκούς μετατρέποντας τους λαϊκούς σε παπάδες. Απελευθέρωσε τον άνθρωπο από την εξωτερική θρησκευτικότητα κάνοντας τήν θρησκευτικότητα συνείδηση του ανθρώπου. Απάλλαξε το σώμα από τις αλυσίδες του αλυσοδένοντας την καρδιά.

Αν όμως ο προτεσταντισμός δεν ήταν η πραγματική λύση του προβλήματος, ήταν ο σωστός τρόπος να τεθεί το πρόβλημα. Από εκεί κι έπειτα δεν πρόκειται για την πάλη του λαϊκού ενάντια στον παπά, αλλά για την πάλη ενάντια στον παπά που έχει μέσα του, ενάντια στην παπαδοκρατική του φύση. Και όπως η μεταμόρφωση των λαϊκών σε παπάδες –έργο του προτεσταντισμού– χειραφέτησε τους λαϊκούς εκείνους Πάπες, τους ηγεμόνες, με ολόκληρη την κλίκα τους των προνομιούχων και των φιλισταίων, έτσι και η μεταμόρφωση από τη φιλοσοφία των παπαδοποιημένων Γερμανών σε ανθρώπους θα απελευθερώσει το λαό. Αλλά όπως και η χειραφέτηση δεν σταμάτησε στους ηγεμόνες, η εκκοσμίκευση των αγαθών δεν θα σταματήσει στην απογύμνωση της Εκκλησίας, που εφάρμοσε κυρίως η υποκριτική Πρωσία. Εκείνη την εποχή ο πόλεμος των χωρικών, το ριζοσπαστικότερο γεγονός της γερμανικής ιστορίας, απέτυχε προσκρούοντας στο εμπόδιο της θεολογίας. Σήμερα που η ίδια η θεολογία απέτυχε, το πιο ανελεύθερο γεγονός της γερμανικής ιστορίας, το status quo μας, θα συντριβεί πάνω στη φιλοσοφία. Την παραμονή της Μεταρρύθμισης, η επίσημη Γερμανία ήταν ο πιο υποτακτικός υπηρέτης της Ρώμης. Την παραμονή της Επανάστασης της, είναι ο πιο υποτακτικός υπηρέτης σε κάτι πολύ λιγότερο από τη Ρώμη, στην Πρωσία και την Αυστρία, υπηρέτης των μεγαλογαιοκτημόνων και των φιλισταίων. Φαίνεται ωστόσο ότι ένα ουσιαστικό εμπόδιο φράζει το δρόμο σε. μια ριζοσπαστική γερμανική επανάσταση.

Οι επαναστάσεις έχουν ανάγκη από ένα παθητικό στοιχείο, μια υλική βάση. Η θεωρία δεν πραγματώνεται ποτέ σ' ένα λαό παρά στο βαθμό που αποτελεί την πραγματοποίηση των αναγκών του. Το τεράστιο χάσμα που χωρίζει τις απαιτήσεις της γερμανικής σκέψης και τις απαντήσεις που της προμηθεύει η γερμανική πραγματικότητα θα έχει σαν επακόλουθο το διαζύγιο της κοινωνίας-των-ίδιωτών[10] και του Κράτους καθώς και του εαυτού της; Οι θεωρητικές ανάγκες θα γίνουν άμεσα

εμπνευσμένη από την φοϊερμπαχιανή αντίληψη: «*Η κριτική της θρησκείας καταστρέφει τις αυταπάτες του ανθρώπου για να μπορέσει (αυτός) να δράσει, να σκεφτεί, να διαμορφώσει την πραγματικότητα του σαν άνθρωπος απαλλαγμένος από τις αυταπάτες, που έχει φτάσει στην ηλικία του λόγου για να μπορεί να περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του, γύρω από τον πραγματικό του ήλιο. Η θρησκεία δεν είναι παρά ο απατηλός ήλιος που περιστρέφεται γύρω από τον άνθρωπο όσο ο άνθρωπος δεν περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του*».

10 Ο όρος burgerliche Gesellschaft στα γερμανικά σημαίνει τόσο την «κοινωνία-των-ιδιωτών» όσο και την «αστική κοινωνία», πράγμα που οδήγησε σε σημαντικές συγχύσεις στις μεταφράσεις των έργων του Μαρξ στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες όπου ο όρος μεταφράζεται πότε ως societe civile, societa civile, civil society πότε ως societe bourgeoise, borgese κλπ. στις διάφορες κατά καιρούς εκδόσεις των ίδιων κειμένων. Η διαφορά όμως είναι σημαντική και μεγάλη. Η κοινωνία των bourgeois εμπεριέχεται στην κοινωνία-των-ιδιωτών, «βγαίνει» ιστορικά από αυτή και δεν ταυτίζεται με αυτή. Από τη στιγμή που ο ιδιώτης, το επί μέρους συναλλασσόμενο άτομο γίνει η κυρίαρχη και τυπική έκφραση της ανθρώπινης παρουσίας στην κοινωνία, από τη στιγμή που η ενότητα της παλιάς παραδοσιακής τάξης διαρρηγνύεται, τότε ο αστός γίνεται σιγά-σιγά η έκφραση του ιδιώτη στο χώρο της οικονομικής σχέσης και ζωής. Γι' αυτό και τελικά στον Μαρξ ο όρος χρησιμοποιείται στην αρχή με την πρώτη έννοια και στα ώριμα έργα του οριστικοποιείται με τη δεύτερη. Το πώς πρέπει όμως να μεταφράζεται κάθε φορά ο όρος είναι ένα λεπτό πρόβλημα που η εσφαλμένη του λύση δυσκολεύει πάρα πολύ την κατανόηση της σκέψης του Μαρξ (Παράδειγμα η 10η θέση του

και πρακτικές; Δεν αρκεί να τείνει η σκέψη να πραγματωθεί, πρέπει και η πραγματικότητα να τείνει να γίνει σκέψη.

Όμως η Γερμανία δεν ανέβηκε ταυτόχρονα με τους σύγχρονους λαούς τα ενδιάμεσα σκαλοπάτια της πολιτικής χειραφέτησης. Ακόμη κι αυτά που ξεπέρασε στη θεωρία, δεν τα έχει ακόμη φτάσει στην πράξη. Πώς θα δρασκελίσει, μ' ένα μόνο επικίνδυνο άλμα, όχι μόνο τα ίδια της τα φράγματα, αλλά ταυτόχρονα και τα φράγματα που περιορίζουν τους σύγχρονους λαούς, φράγματα που θα πρέπει στην πραγματικότητα να της φαίνονται σαν η απελευθέρωση από τα πραγματικά της φράγματα και που συνεπώς θα πρέπει να προσπαθήσει να τα. φτάσει; Μια ριζική επανάσταση δεν μπορεί να είναι παρά η επανάσταση ριζικών αναγκών, για την οποία φαίνεται ακριβώς ότι λείπουν οι προϋποθέσεις και το κατάλληλο έδαφος.

Αν όμως η Γερμανία περιορίζεται στο να ακολουθεί, με την αφηρημένη δραστηριότητα της σκέψης της, την εξέλιξη των σύγχρονων λαών, χωρίς να συμμετέχει ενεργά στις πραγματικές μάχες που σημάδεψαν την εξέλιξη αυτή, έχει από την άλλη πλευρά μοιραστεί τα βάσανα της εξέλιξης τούτης, χωρίς να έχει μοιραστεί και τις χαρές της, τη μερική ικανοποίηση. Στην αφηρημένη δράση από τη μια, αντιστοιχεί η αφηρημένη κακουχία από την άλλη. Έτσι η Γερμανία θα βρεθεί κάποια μέρα στο επίπεδο της ευρωπαϊκής παρακμής χωρίς να έχει ποτέ βρεθεί στο επίπεδο της ευρωπαϊκής χειραφέτησης. Θα συγκρίνεται μ' ένα λάτρη του φετιχισμού που τον κατατρώνε οι αρρώστιες του χριστιανισμού.

Αν εξετάσουμε κατ' αρχήν τις γερμανικές κυβερνήσεις, θα βρούμε ότι οι περιστάσεις, η κατάσταση της Γερμανίας, η κατάσταση της γερμανικής κουλτούρας και, τέλος, ένα ευτυχές ένστικτο τις έχουν ωθήσει στο να συνδυάζουν τα πολιτισμένα μειονεκτήματα των σύγχρονων Κρατών –των οποίων τα πλεονεκτήματα δεν έχουμε– με τα βαρβαρικά μειονεκτήματα του encien regime –τα οποία απολαμβάνουμε στην πληρότητα τους. Έτσι λοιπόν η Γερμανία υποχρεώνεται να

Φόιερμπαχ, όπου στις ξένες εκδόσεις άλλοτε μεταφράζεται σωστά ως «κοινωνία-των-ιδιωτών» και άλλοτε λάθος ως «αστική κοινωνία»). Ο μόνος ασφαλής οδηγός είναι η προσοχή στο νόημα και το περιεχόμενο του κάθε φορά συγκεκριμένου κειμένου.

Όσον άφορα τώρα το συγκεκριμένο τρόπο μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα, προτιμήσαμε τον όρο «κοινωνία-των-ιδιωτών» (συμφωνώντας με τη μετάφραση του Κ. Φιλίνη στην ελληνική έκδοση του πρώτου μέρους της *Γερμανικής Ιδεολογίας* εκδόσεις «*Γκούτενμπεργκ*», και προσθέτοντας μόνο τις συνδετικές παύλες για να τονισθεί το ενιαίο εννοιολογικά, λειτουργικά και λεξιλογικά του όρου), γιατί πιστεύουμε ότι αποδίδει περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο το νόημα που η Έγελο-μαρξιστική σκέψη αποδίδει στην burgerliche Gesellschaft ως το διαμεσοποιημένο από τους θεσμούς αφηρημένο άθροισμα επί μέρους ατόμων (Χέγκελ) και ως το σύνολο των υλικών σχέσεων και συναλλαγών των επί μέρους ατόμων (Μαρξ).

Ο Χέγκελ αναλύει έτσι τον όρο στην «*Εγκυκλοπαίδεια*», § 523: «*Η υπόσταση, ως πνεύμα που αφηρημένα επιμερίζεται σε πολυάριθμα πρόσωπα (η οικογεια δεν είναι παρά ένα μοναδικό πρόσωπο), σε οικογένειες ή σε μεμονωμένα άτομα, που υπάρχουν δι' εαυτά σε αυτόνομη ελευθερία και ως ιδιώτες, χάνει κατ' αρχήν τον καθορισμό της στο πεδίο της ηθικής στάσης, δεδομένου ότι τα πρόσωπα αυτά έχουν ως συνείδηση και σκοπό όχι την απόλυτη ενότητα, αλλά τη δική τους ιδιαιτερότητα και την υποκειμενικότητα τους –ατομικιστικό σύστημα. Η υπόσταση γίνεται λοιπόν απλή καθολική, διαμεσοποιητική διασύνδεση ανάμεσα σε αυτόνομους πόλους και τα ιδιωτικά τους συμφέροντα· το σύνολο της διασύνδεσης τούτης είναι το κράτος ως κοινωνία-των-ιδιωτών ή ως εξωτερικό κράτος*». Και στις «*Αρχές της Φιλοσοφίας του Δικαίου*» γίνεται ακόμη σαφέστερος: Η κοινωνία είναι ένα πλήθος οικογενειών που «*συμπεριφέρονται γενικά σαν συγκεκριμένα ανεξάρτητα πρόσωπα και, συνεπώς, βρίσκονται σε μια εξωτερική σχέση μεταξύ τους... Εκφρασμένο τούτο κατ' αρχήν αφαιρετικά μας δίνει το στοιχείο του επί μέρους που όμως έχει μια σχέση με το καθολικό. Στη σχέση όμως τούτη το καθολικό είναι μόνο η εσώτερη βάση και υπάρχει μόνο με τυπικό (Formalen) τρόπο εκδηλούμενο μόνο μέσω του επί μέρους. Ακόμη, η κατάσταση τούτη... εκφράζει την απώλεια της αντικειμενικής Ηθικής ή... γίνεται ο χώρος των φαινομένων όπου η Ηθική αυτή εκδηλώνεται: η κοινωνία-των-ιδιωτών*» (ΦΔ, § 181). «*Το συγκεκριμένο πρόσωπο που είναι για τον εαυτό του ένας ιδιαίτερος σκοπός ως σύνολο αναγκών και ως μείγμα φυσικής αναγκαιότητας και αυτόβουλης θέλησης είναι η πρώτη αρχή της κοινωνίας-των-ιδιωτών...*» (ΦΔ,§ 182).

Ο Μαρξ, μεταφέροντας την εγελιανή σκέψη στον «πεζό λόγο», τονίζει: «*Η μορφή των ανταλλαγών, καθοριζόμενη από τις παραγωγικές δυνάμεις που υπάρχουν σε όλα τα προηγούμενα ιστορικά στάδια και καθορίζοντάς τες με τη σειρά της, είναι η κοινωνία-των-ιδιωτών, που προϋπόθεση και θεμελιακή βάση έχει την απλή και τη σύνθετη οικογένεια...*» (ΓΙ, 65). Και παρακάτω: «*Η κοινωνία-των-ιδιωτών αγκαλιάζει το σύνολο των υλικών σχέσεων των ατόμων σε ένα στάδιο ορισμένης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων... Ο όρος αυτός εμφανίστηκε το 18ο αιώνα, όταν οι σχέσεις ιδιοκτησίας αποσπάστηκαν από την αρχαία και μεσαιωνική κοινότητα. Η κοινωνία-των-ιδιωτών ως τέτοια φθάνει στην ανάπτυξη της μόνο μέσω της αστικής τάξης· όμως η κοινωνική οργάνωση που παράγεται άμεσα από την παραγωγή και την ανταλλαγή και που από πάντα σχηματίζει τη βάση του κράτους και του υπόλοιπου εποικοδομήματος των ιδεών, πάντοτε προσδιορίστηκε με το ίδιο αυτό όνομα*» (ΓΙ, 104-5).

συμμετέχει όλο και πιο πολύ, αν όχι στον ορθολογισμό, τουλάχιστο στον παραλογισμό ακόμη και κρατικών μορφών που βρίσκονται πέρα από το δικό της status quo. Υπάρχει π.χ. άλλη χώρα στον κόσμο που να συμμερίζεται με τόση αφέλεια όλες τις αυταπάτες του συνταγματικού καθεστώτος χωρίς να παίρνει μέρος στις πραγματικότητές του, όσο η λεγόμενη συνταγματική Γερμανία; Ή μήπως δεν είναι αναγκαίο εύρημα μιας γερμανικής κυβέρνησης ο συνδυασμός της γέενας της λογοκρισίας μ' αυτή των γαλλικών σεπτεμβριανών νόμων[11], που προϋποθέτουν την ελευθερία του τύπου; Όπως στο ρωμαϊκό Πάνθεο μπορούσε κανείς να βρει τους θεούς όλων των εθνών, έτσι και στην Αγία Γερμανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μπορεί να βρει τα αμαρτήματα όλων των μορφών διακυβέρνησης. Ο εκλεκτικισμός αυτός θα φτάσει σ' ένα επίπεδο αδιανόητο ως τώρα: εγγύηση γι' αυτό είναι προπάντων η πολιτικοαισθητική λαιμαργία ενός γερμανού βασιλιά*· ο μονάρχης αυτός ονειρεύεται να παίξει όλους τους ρόλους της βασιλείας, φεουδαλικής ή γραφειοκρατικής, απόλυτης ή συνταγματικής, αν όχι μέσω του λάου, τουλάχιστον μέσω του προσώπου του, αν όχι για το λαό, τουλάχιστον για τον εαυτό του. Η Γερμανία –δηλαδή η ενσάρκωση της ανεπάρκειας της παρούσας πολιτικής πραγματικότητας– δεν θα μπορέσει να γκρεμίσει τα ειδικά γερμανικά φράγματα χωρίς να γκρεμίσει και το γενικό φράγμα της τρέχουσας πολιτικής πραγματικότητας.

Ουτοπικό όνειρο για τη Γερμανία δεν είναι η ριζική επανάσταση, δεν είναι η καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση, αλλά αντίθετα η μερική χειραφέτηση, η πολιτική μόνο επανάσταση, η επανάσταση που θα αφήσει όρθιους τους στύλους του οικοδομήματος. Ποιά είναι η βάση μιας μερικής, απλώς πολιτικής επανάστασης; Τούτη: ένα τμήμα της κοινωνίας-των-ίδιωτών χειραφετείται και κατορθώνει να εξουσιάσει το σύνολο της κοινωνίας, μια ορισμένη τάξη επιχειρεί, ξεκινώντας από την ιδιαίτερη κατάστασή της, τη γενική απελευθέρωση της κοινωνίας. Η τάξη αύτη απελευθερώνει την κοινωνία ολόκληρη, αλλά μόνο με τον όρο ότι η κοινωνία ολόκληρη βρίσκεται στην κατάσταση της τάξης αυτής, κατέχει π.χ. χρήμα και μόρφωση ή μπορεί να τα αποκτήσει αν θέλει.

Καμιά τάξη της κοινωνίας-των-ίδιωτών δεν μπορεί να παίξει το ρόλο αυτό χωρίς να προκαλέσει, σ' αυτή την ίδια και στη μάζα, μια στιγμή ενθουσιασμού, μια στιγμή όπου συναδελφώνεται τότε με την κοινωνία γενικά και συναντιέται μ' αυτή· συγχωνεύεται τότε με την κοινωνία, η κοινωνία νοιώθει και βλέπει σ' αυτή τον καθολικό της εκπρόσωπο, τα δικαιώματα και οι διεκδικήσεις της είναι δικαιώματα και διεκδικήσεις της ίδιας της κοινωνίας· η τάξη αυτή είναι το κεφάλι και η καρδιά της κοινωνίας. Μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μια επί μέρους τάξη μπορεί να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία. Για να μπορέσει να καταλάβει με έφοδο τη θέση αυτή του ελευθερωτή, και από κει να καταφέρει να εκμεταλλευτεί πολιτικά όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας προς όφελος της δικής της, η επαναστατική δραστηριότητα και το αίσθημα της διανοητικής της αξίας δεν αρκούν. Για να εναρμονιστούν η επανάσταση ενός λάου και η χειραφέτηση μιας επί μέρους τάξης της κοινωνίας, για να μπορέσει ένα από τα κοινωνικά της σύνολα να περάσει για το σύνολο της κοινωνίας, πρέπει, αντίθετα, όλα τα ελαττώματα της κοινωνίας να συγκεντρώνονται σε μια άλλη τάξη, πρέπει ένα συγκεκριμένο στρώμα να είναι υποκείμενο γενικού σκανδάλου, η ενσάρκωση του γενικού φραγμού, πρέπει μια ιδιαίτερη κοινωνική σφαίρα να προσωποποιεί το διαβόητο έγκλημα ολόκληρης της κοινωνίας, έτσι ώστε απελευθέρωση από τη σφαίρα αυτή να φαίνεται και σαν αυτοαπελευθέρωση από τις αλυσίδες. Για να μπορέσει μια κοινωνική σφαίρα να γίνει η απελευθερωτική par excellence σφαίρα πρέπει, αντίστροφα, μια άλλη σφαίρα να είναι εκείνη που υποδουλώνει. Ο γενικός χαρακτήρας της γαλλικής αριστοκρατίας και του γαλλικού κλήρου ήταν η προϋπόθεση για τον γενικά θετικό χαρακτήρα της τάξης που βρισκόταν πιο κοντά και αντίθετα σ' αυτούς: της αστικής τάξης.

Όμως, σε κάθε επί μέρους τάξη στη Γερμανία, λείπει όχι μόνο η συνέπεια, η δηκτικότητα, το θάρρος και ο κυνισμός που θα μπορούσαν να τις κάνουν τους αρνητικούς εκπροσώπους της

---

11 Σεπτεμβριανοί νόμοι ονομάστηκαν μια σειρά κατασταλτικών μέτρων υπό μορφή νόμων που θέσπισε ο πρωθυπουργός της Γαλλίας Θιέρσος το Σεπτέμβρη του 1835, υστέρα από δολοφονική απόπειρα κατά του βασιλιά Λουδοβίκου-Φίλιππου που έγινε τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Καθοριζόταν συνοπτικότατη διαδικασία για την εκδίκαση των περιπτώσεων στάσης ή ανταρσίας με αυθαίρετα επιλεγόμενους ενόρκους και επιβάλλονταν υπέρογκα πρόστιμα, καθώς και προληπτική λογοκρισία στον τύπο.

* Αναφέρεται στο βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο IV.

κοινωνίας. Λείπει ακόμη σε καθεμιά από αυτές η πλατύτητα εκείνη πνεύματος που θα της επέτρεπε να ταυτιστεί, έστω και για μια στιγμή, με την ψυχή του λαού, το πνεύμα εκείνο που εξυψώνει την υλική δύναμη και τη μετατρέπει σε πολιτική εξουσία, η επαναστατική εκείνη τόλμη που αυθαδιάζει κατάμουτρα στον αντίπαλο: Δεν είμαι τίποτα και θά 'πρεπε να είμαι το πάν. Το κύριο στοιχείο της γερμανικής ηθικής και εντιμότητας, όχι μόνο των ατόμων άλλα και των τάξεων, είναι αντίθετα ο μετριοπαθής εγωισμός που περιφέρει τη στενότητα του και αφήνει να την χρησιμοποιούν ενάντια του. Οι σχέσεις των διαφόρων σφαιρών της γερμανικής κοινωνίας δεν είναι λοιπόν δραματικού αλλά επικού χαρακτήρα. Καθεμιά από αυτές αρχίζει ν' αποκτά αυτοσυνείδηση και να εγκαθίσταται πλάϊ στις άλλες με τις ιδιαίτερες φιλοδοξίες της, όχι αφότου υποστεί μια πίεση αλλά αφότου οι περιστάσεις, χωρίς να επιδράσει αυτή καθόλου, δημιουργήσουν ένα άλλο χαμηλότερο στρώμα, πάνω στο όποιο μπορεί να ασκήσει πίεση. Ακόμη και η εμπιστοσύνη που τρέφει στον εαυτό της η γερμανική μεσαία τάξη, στο ηθικό πεδίο, δεν στηρίζεται παρά στη συνείδηση ότι είναι ο καθολικός εκπρόσωπος της φιλισταϊκής μετριότητας όλων των άλλων τάξεων. Δεν είναι μόνο οι Γερμανοί βασιλιάδες που ανεβαίνουν στο θρόνο mal a propos, όλες οι σφαίρες της κοινωνίας-των-ϊδιωτών γνωρίζουν την ήττα πριν γιορτάσουν τη νίκη τους, υψώνουν το φράγμα τους πριν ξεπεράσουν το φράγμα που τις σταματά, δείχνουν τη μετριότητα τους πριν μπορέσουν να δείξουν το μεγαλείο τους, έτσι ώστε ακόμη και η ευκαιρία να παίξουν ένα μεγάλο ρόλο έχει παρέλθει πριν ακόμη εμφανιστεί, έτσι ώστε κάθε τάξη, αμέσως μόλις αρχίσει την πάλη με την τάξη που βρίσκεται πάνω από αυτήν, έχει κιόλας εμπλακεί στην πάλη με την τάξη που βρίσκεται κάτω από αυτήν. Οι ηγεμόνες βρίσκονται σε πάλη με τη βασιλεία, ο γραφειοκράτης με την αριστοκρατία, ο αστός με όλους αυτούς, ενώ ο προλετάριος αρχίζει ήδη την πάλη με τους αστούς. Αμέσως μόλις τολμήσει η μεσαία τάξη να εγκολπωθεί την ιδέα της χειραφέτησης, η εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών και η πρόοδος της πολιτικής θεωρίας κάνουν φανερό ότι η ίδια αυτή η οπτική έχει ξεπεραστεί η έχει τουλάχιστο γίνει προβληματική.

Στη Γαλλία, αρκεί να είσαι κάτι για να θέλεις να γίνεις το πάν. Στη Γερμανία πρέπει να μην είσαι τίποτα για να μην πρέπει να απαρνηθείς το παν. Στη Γαλλία, η μερική χειραφέτηση είναι η βάση της καθολικής χειραφέτησης. Στη Γερμανία, η καθολική χειραφέτηση είναι η condition sine qua non κάθε μερικής χειραφέτησης. Στη Γαλλία η ολική απελευθέρωση θα γεννηθεί από την πραγματικότητα μιας σταδιακής απελευθέρωσης, στη Γερμανία είναι αδύνατο να γίνει κάτι τέτοιο. Στη Γαλλία κάθε τάξη του λαού είναι ένας πολιτικός ιδεαλιστής και δεν αποκτά αυτοσυνείδηση σαν επί μέρους τάξη, άλλα σαν εκπρόσωπος των κοινωνικών αναγκών γενικά. Ο ρόλος του απελευθερωτή περνά, λοιπόν, μέσα από μια δραματική κίνηση, με τη σειρά στις διάφορες τάξεις του γαλλικού λάου, πριν φτάσει, τέλος, στην τάξη που πραγματώνει την κοινωνική ελευθερία, όχι πια υποθέτοντας σαν υπαρκτές μερικές εξωτερικές στον άνθρωπο (αν και διαμορφωμένες από την ανθρώπινη κοινωνία) προϋποθέσεις, αλλά αντίθετα οργανώνοντας όλους τους όρους της ανθρώπινης ύπαρξης ξεκινώντας από την κοινωνική ελευθερία. Στη Γερμανία, αντίθετα, όπου η πρακτική ζωή είναι τόσο στερημένη πνεύματος όσο η ζωή του πνεύματος είναι στερημένη πρακτικής, ούτε μια τάξη της κοινωνίας-των-ιδιωτών δεν αισθάνεται την ανάγκη, ούτε έχει την ικανότητα, να προωθήσει την χειραφέτηση, πριν εξαναγκαστεί σ' αυτό από την άμεσή της κατάσταση, από την υλική αναγκαιότητα, από τις ίδιες της τις αλυσίδες.

Πού λοιπόν βρίσκεται η θετική δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης;

Απάντηση: στη διαμόρφωση μιας τάξης με ριζικές αλυσίδες, μιας τάξης της κοινωνίας-των-ιδιωτών που να μην είναι τάξη της κοινωνίας-των-ιδιωτών, ενός κοινωνικού στρώματος που να είναι η διάλυση όλων των στρωμάτων, μιας σφαίρας που να έχει χαρακτήρα καθολικότητας εξ αιτίας της καθολικότητας των παθών της, που να μη διεκδικεί το επί μέρους δικαίωμα, γιατί έχει υποστεί όχι μια επί μέρους αδικία άλλα την αδικία καθ' εαυτή, που να μην μπορεί πια να επαίρεται για έναν ιστορικό τίτλο, αλλά μόνο για έναν τίτλο ανθρώπινο, που να μη βρίσκεται σε αποκλειστική αντίθεση με τις συνέπειες, αλλά σε συστηματική αντίθεση με τις προϋποθέσεις του γερμανικού πολιτικού καθεστώτος, μιας σφαίρας τέλος που να μην μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να χειραφετηθεί απ' όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας και χωρίς μ' αυτό τον τρόπο να χειραφετήσει όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας, που να είναι, με μια λέξη, η ολική απώλεια του ανθρώπου και, άρα, να μην μπορεί να επανακτήσει τον εαυτό της χωρίς μια ολική επανάκτηση του

ανθρώπου.

Η διάλυση αυτή της κοινωνίας, πραγματωμένη σε μια επιμέρους τάξη, είναι το προλεταριάτο[12].

Το προλεταριάτο μόλις αρχίζει να σχηματίζεται στη Γερμανία, χάρη στις απαρχές της βιομηχανικής ανάπτυξης, γιατί δεν είναι η φτώχεια που προέρχεται από φυσικούς νόμους, αλλά η τεχνητά δημιουργημένη φτώχεια, δεν είναι η σύνθλιψη των κοινωνικών στρωμάτων που μηχανικά προκαλείται από το βάρος της κοινωνίας, αλλά η ανθρώπινη μάζα η προερχόμενη από τη βίαιη διάλυση της κοινωνίας αυτής, και, κατ' αρχήν, από τη διάλυση των μεσαίων τάξεων, που συγκροτεί το προλεταριάτο, αν και σιγά-σιγά, όπως είναι αυτονόητο, οι από φυσικού τους φτωχοί και οι δουλοπάροικοι της γερμανοχριστιανικής κοινωνίας πυκνώνουν κι αυτοί τις γραμμές του.

---

12 Στη Γερμανία, όπου ο φιλοσοφικός στοχασμός εξουσιάζει τη σκέψη, μόνο η διαμόρφωση μιας κοινωνικής μερίδας που θα την χαρακτηρίζει το στοιχείο της καθολικότητας θα μπορέσει να οδηγήσει στην αλλαγή. Αλλαγή που δεν μπορεί παρά να είναι η ριζική και καθολική χειραφέτηση του ανθρώπου. Η κοινωνική αυτή μερίδα, το τμήμα αυτό της κοινωνίας-των-ιδιωτών υπάρχει: είναι η τάξη των βιομηχανικών εργατών, το προλεταριάτο. Όντας από την ίδια του θέση και κατάσταση η ολοκληρωτική άρνηση της κοινωνίας αυτής, το κατ' εξοχήν αποδιωγμένο, αδικημένο και αποστερημένο από τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας τμήμα της (όντας η διάλυση μέσα σε μια κοινωνία που την χαρακτηρίζει η συγκρότηση και μη έχοντας τίποτα, σε μια κοινωνία που την προσδιορίζει η ιδιοκτησία) το προλεταριάτο για τον Μαρξ είναι η «καθολική» τάξη γιατί αρνείται «καθολικά» την κοινωνία (σε αντίθεση με τον Χέγκελ για τον οποίο η «καθολική» τάξη είναι η τάξη των κρατικών υπαλλήλων, η γραφειοκρατία που την χαρακτηρίζουν κι αυτή ο μισθός και η έλλειψη ιδιοκτησίας, στον διαμετρικά αντίθετο όμως πόλο της κοινωνικής ιεραρχίας). Συνεπώς το προλεταριάτο έχει την ιστορική αποστολή της ριζικής απελευθέρωσης του ανθρώπου εξαλείφοντας κάθε μορφή δυνάστευσης, υλικής και πνευματικής, και κάνοντας έτσι πράξη ό,τι μέχρι τώρα οι φιλόσοφοι διαλογίστηκαν στο πεδίο της αφαίρεσης: κατάκτηση της ελευθερίας, κυριαρχία πάνω στη Φύση, επιβολή του Λόγου, αναγνώριση των αντιμαχόμενων συνειδήσεων, άρση της αντίθεσης ουσίας και ύπαρξης, συμφιλίωση του ανθρώπου με τον εαυτό του.

Ο Μαρξ όταν έγραφε τις γραμμές αυτές της *Εισαγωγής* συμμεριζόταν τη διάχυτη στη γερμανική διανόηση της εποχής του αντίληψη για την έμφυτη κλίση του γερμανού προς το φιλοσοφείν, για τη Γερμανία σαν το έσχατο καταφύγιο της θεωρητικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού, για τον αφηρημένο διαλογισμό ως ένα είδος φυλετικού χαρακτηριστικού του homo teutonicus. Γι' αυτό και τονίζει τόσο πολύ την απομάκρυνση των κοινωνικών μεταρρυθμιστών της εποχής από τη «γερμανική πραγματικότητα» όπως θα λέγαμε σήμερα, όταν απορρίπτουν τη φιλοσοφία. Σε αντίθεση με τη Γαλλία όπου η αλλαγή προετοιμάζεται από την πολιτική πάλη, από την ενασχόληση με τα κοινά, στη Γερμανία η αλλαγή δεν μπορεί να έρθει παρά μόνο αν την νομιμοποιούν φιλοσοφικά διαπιστευτήρια, αν δικαιώνεται στο μυαλό του γερμανού «θεωρητικά». Μόνο αν η αλλαγή της κοινωνίας θα σημάνει πραγμάτωση της φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων, τότε μόνο ο γερμανός θα σταματήσει να «ερμηνεύει» τον κόσμο και θα αποφασίσει να τον «αλλάξει». Και ο κομμουνισμός έχει αυτή τη φιλοσοφική καταγωγή γιατί αποτελεί την αναπόφευκτη κατάληξη της γερμανικής φιλοσοφίας, κατάληξη ανοιχτά διακηρυγμένη από τον Φόιερμπαχ. Ο Έγκελς εκείνη την περίοδο υπερθεμάτιζε σ' αυτή την αντίληψη με τα παρακάτω λόγια: «*Το κόμμα μας πρέπει να δείξει ότι ή όλες οι φιλοσοφικές προσπάθειες του γερμανικού έθνους από τον Καντ ως τον Χέγκελ οδηγούν στον κομμουνισμό ή στάθηκαν ανώφελες· οι Γερμανοί θα πρέπει ή να απορρίψουν όλους τους μεγάλους φιλόσοφους που θεωρούν δόξα του έθνους τους ή να αποδεχθούν τον κομμουνισμό*».

Η αντίληψη όμως αυτή αλλάζει ριζικά στον Μαρξ σε λίγο καιρό. Όταν συγκροτεί ολοκληρωμένα την προσωπική του άποψη της διαλεκτικής θεώρησης της ιστορίας μέσα από το πρίσμα της πάλης των τάξεων όπου πια η Πολιτική και η Οικονομία έχουν παντού τον πρώτο ρόλο, τότε το «προνόμιο» αυτό της ιδιότητας των Γερμανών ως «φιλοσοφικού έθνους», γυρίζει σε ανυπόφορο «κουσούρι» του Γερμανού, λοιδορείτε και γελοιοποιείται με μεγάλη δηκτικότητα. Η εξύμνηση της κλίσης του Γερμανού προς το στοχασμό (που άλλωστε τόσο οικτρά διαψεύσθηκε από την όλη πολιτική συμπεριφορά του γερμανικού έθνους ως τις μέρες μας) μετατρέπεται σε σαρκασμό. Ανάμεσα σε πάμπολλα δείγματα διαλέγουμε μόνο δύο χαρακτηριστικά: «*(Οι Γερμανοί) σε όλα τα πεδία θεωρούν τα ονειροπολήματά τους ως έσχατη και οριστική κρίση των πράξεων των άλλων εθνών και μη κάνοντας άλλο από το να θεώνται ότι συμβαίνει και να το κρίνουν κατόπιν εορτής, πιστεύουν ότι έχουν προορισμό να περάσουν από δίκη τον κόσμο όλο και να κάνουν τη Γερμανία το θέατρο όπου η ιστορία θα πραγμάτωνε τους τελικούς της σκοπούς. Το ότι η υπέρμετρη και φουσκωμένη αυτή εθνική αλαζονεία αντιστοιχεί σε μια κακομοίρικη πρακτική μικρομαγαζατόρων και βιοτεχνών, αυτό το έχουμε συχνά διαπιστώσει*» (ΓΙ, 518). Και σαν να μιλά για τον προηγούμενο εαυτό του τού 1843-44: «*Η άποψη τούτη που είναι, σε γενικές γραμμές, ευρύτατα διαδεδομένη στη Γερμανία* (σημ.: ότι ειδικά οι Γάλλοι φθάνουν στον κομμουνισμό μέσω της πολιτικής ενώ οι Γερμανοί φθάνουν μέσω της φιλοσοφίας) *δεν δείχνει ότι ο συγγραφέας μας* (σημ.: ο Karl Grun) *ξέρει οτιδήποτε από πολιτική και ειδικότερα από τη γαλλική πολιτική εξέλιξη, ούτε από τον κομμουνισμό· δείχνει μόνο ότι θεωρεί την πολιτική σαν χώρο αυτόνομο με δική του, αυτόνομη εξέλιξη και συμμερίζεται την πίστη αυτή μαζί με όλους τους ιδεολόγους*» (ΓΙ, 518).

Για τον Μαρξ λοιπόν η πραγμάτωση - εξάλειψη της φιλοσοφίας, το ξεπέρασμα (Aufhebung) της φιλοσοφίας στα μετέπειτα κείμενα του γίνεται στόχος της ιστορικής Πράξης και αποστολή όχι πια αποκλειστικά του γερμανικού

Αναγγέλλοντας τη διάλυση της προγενέστερης τάξης του κόσμου, το προλεταριάτο δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εκφράζει το μυστικό της ίδιας του της ύπαρξης, γιατί είναι η ντε φάκτο διάλυση της τάξης αυτής. Ζητώντας την άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας, το προλεταριάτο ανυψώνει σε αρχή της κοινωνίας εκείνο που η κοινωνία έθεσε σαν αρχή γι' αυτό, αυτό που προσωποποιεί, χωρίς να έχει αυτό το ίδιο συμμετάσχει σε τούτο καθόλου, μια και είναι το αρνητικό αποτέλεσμα της κοινωνίας. Ο προλετάριος λοιπόν βρίσκεται, σε σχέση με τον κόσμο του μέλλοντος, να έχει το ίδιο δικαίωμα που έχει ο Γερμανός βασιλιάς σε σχέση με τον κόσμο του παρόντος, όταν λέει για το λαό πώς είναι ο λαός του, όπως λέει για το άλογο πώς είναι το άλογο του. Ο βασιλιάς, διακηρύσσοντας πώς ο λαός είναι ατομική του ιδιοκτησία, εκφράζει ταυτόχρονα και το ότι ο ατομικός ιδιοκτήτης είναι βασιλιάς.

Η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά της όπλα, όπως το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τα πνευματικά του όπλα, κι αμέσως μόλις η αστραπή της σκέψης θα χτυπήσει κατάκαρδα το παρθένο τούτο λαϊκό έδαφος, θα συντελεστεί η χειραφέτηση που θα κάνει τους Γερμανούς ανθρώπους.

Ας συνοψίσουμε το συμπέρασμά μας:

Η μόνη δυνατή απελευθέρωση της Γερμανίας στην πράξη είναι η απελευθέρωσή της από την άποψη της θεωρίας που διακηρύσσει ότι ο άνθρωπος είναι το υπέρτατο όν για τον άνθρωπο. Στη Γερμανία, απελευθέρωση από το μεσαίωνα δεν είναι δυνατή παρά αν υπάρξει ταυτόχρονα απελευθέρωση από τα μερικού χαρακτήρα ξεπεράσματα του μεσαίωνα. Στη Γερμανία καμιά μορφή δουλείας δεν μπορεί να συντριβεί χωρίς να συντρίβει κάθε μορφή δουλείας. Η Γερμανία που πηγαίνει στο βάθος των πραγμάτων, δεν μπορεί να επαναστατήσει χωρίς να κάνει επανάσταση συθέμελα. Χειραφέτηση του Γερμανού σημαίνει χειραφέτηση του ανθρώπου. Η κεφαλή της χειραφέτησης αυτής είναι η φιλοσοφία, καρδιά της το προλεταριάτο[13]. Η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματωθεί χωρίς να εξαλείψει το προλεταριάτο, το προλεταριάτο δεν μπορεί να εξαλειφθεί χωρίς να πραγματώσει τη φιλοσοφία.

Όταν όλες οι εσωτερικές προϋποθέσεις θα έχουν πληρωθεί, η μέρα της γερμανικής ανάστασης θα αναγγελθεί από το λάλημα του γαλατικού κόκορα.

προλεταριάτου, αλλά του προλεταριάτου γενικά.

13 Το ζεύγος κεφάλι-καρδιά είναι προσφιλές θέμα της φοϊερμπαχιανής φιλοσοφίας από την οποία εμπνέεται εδώ ο Μαρξ. Το κεφάλι για τον Φόιερμπαχ εκφράζει το λογικό, τη θεωρητική σοβαρότητα, είναι έδρα της ιδέας. Αντίθετα, η καρδιά εκφράζει το συναίσθημα, την τρυφεράδα, την αισθαντικότητα, είναι έδρα της ύλης. Η ένωση αυτών των δύο για τον Φόιερμπαχ παράγει τη ζωή και την αλήθεια (Manifestes philosophiques, Theses provisoires, § 46, έκδοση «*10-18*», μετάφραση L. Althusser). Ο οραματισμός λοιπόν εδώ του Μαρξ είναι ολοκάθαρος: Κάτω από την καθοδήγηση της φιλοσοφικής σκέψης το προλεταριάτο θα αποτελέσει την υλική δύναμη και το μοχλό της αλλαγής, αλλαγής που πραγματώνοντας το φιλοσοφικό σχέδιο μέλλει να το εξαλείψει σαν τάξη.

Καρλ Μάρξ

Θέσεις για τον Φώϋρμπαχ
AD FEURBACH *

I

Το κύριο ελάττωμα κάθε υλισμού μέχρι τώρα (μαζί και του Φώϋερμπαχ) είναι ότι το εξωτερικό αντικείμενο, η πραγματικότητα, το αισθητό συλλαμβάνονται μονάχα με τη μορφή του *Αντικειμένου* ή *της ενόρασης*, και όχι σαν *αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα*, σαν *πρακτική*, όχι υποκειμενικά. Να γιατί η *ενεργητική* πλευρά έχει αναπτυχθεί από τον ιδεαλισμό, - σε αντίθεση προς τον υλισμό, - άλλα μονάχα αφηρημένα, γιατί ο ιδεαλισμός δε γνωρίζει, φυσικά, την πραγματική, αισθητή δραστηριότητα, σαν τέτοια. Ο Φώϋερμπαχ θέλει αντικείμενα αισθητά, που να διακρίνονται πραγματικά από τα αντικείμενα της σκέψης, αλλά δεν εξετάζει την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα σαν *αντικειμενική* δραστηριότητα. Γι' αυτό στην «*Ουσία του χριστιανισμού*» θεωρεί σαν αυθεντικά ανθρώπινη μονάχα τη θεωρητική δραστηριότητα, ενώ η πρακτική συλλαμβάνεται και προσδιορίζεται απ' αυτόν μονάχα στη βρώμικη Ιουδαϊκή της εκδήλωση. Γι' αυτό δεν καταλαβαίνει τη σημασία της «επαναστατικής», της «πρακτικά κριτικής» δραστηριότητας.

II

Το ζήτημα αν μπορεί να αποδοθεί στην ανθρώπινη σκέψη μια αντικειμενική αλήθεια, δεν είναι ζήτημα θεωρητικό, άλλα ζήτημα *πρακτικό*. Στήν πράξη πρέπει να αποδείχνει ο άνθρωπος την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, τη μη υπερβατικότητα της σκέψης του. Η συζήτηση για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα μιας σκέψης, που είναι απομονωμένη από την πρακτική, είναι ένα καθαρά *σχολαστικό* ζήτημα.

III

Η ολιστική θεωρία, ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των περιστάσεων και της παιδείας, και ότι επομένως οι αλλαγμένοι άνθρωποι είναι προϊόντα άλλων περιστάσεων και διαφορετικής παιδείας[1], ξεχνάει ότι οι άνθρωποι είναι ακριβώς εκείνοι που αλλάζουν τις περιστάσεις και ότι ο παιδαγωγός έχει κι αυτός ανάγκη να παιδαγωγηθεί. Γι' αυτό τείνει αναπόφευκτα να δαιρέσει την κοινωνία σε δυο μέρη που το ένα τους βρίσκεται πάνω από την κοινωνία (λ.χ. στον Ρόμπερτ Όουεν)[2].

Η σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων και της ανθρώπινης δραστηριότητας ή αυτοαλλαγής μπορεί να εξεταστεί και να κατανοηθεί ορθολογικά μονάχα σαν *επαναστατική* πρακτική.

IV

Ο Φώϋερμπαχ ξεκινάει από το γεγονός ότι η θρησκεία κάνει τον άνθρωπο ξένο προς τον εαυτό του, ότι ο κόσμος χωρίζεται σ' έναν κόσμο θρησκευτικό που τον έχει ο άνθρωπος στις παραστάσεις του[3] και έναν κόσμο κοσμικό[4]. Η δουλειά του συνίσταται στο να αναλύσει το θρησκευτικό κόσμο στην κοσμική του βάση. Δε βλέπει πως κι όταν ολοκληρώσει αυτή την εργασία, δε θα έχει ακόμα κάνει το βασικό[5]. Το γεγονός, δηλαδή, ότι η κοσμική βάση αποσπάται από τον εαυτό της καί σταθεροποιείται στα σύννεφα, αποτελώντας έτσι ένα αυτόνομο βασίλειο, μπορεί ακριβώς να εξηγηθεί μονάχα από την εσωτερική διάσπαση και την εσωτερική αντίφαση

---

* Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος πρώτος, Gutenberg 1989, σελ.45 – 48.

1 Το χειρόγραφο του Μάρξ λέει εδώ απλώς: η υλιστική θεωρία της αλλαγής των περιστάσεων και της παιδείας ξεχνάει...». Ο Έγκελς έχει διευκρινίσει τη σκέψη.

2 Η φράση στην παρένθεση προστέθηκε από τον Έγκελς.

3 Η διευκρίνηση προστέθηκε από τον Έγκελς.

4 Ο Εγκελς λέει «πραγματικό».

5 Η φράση προστέθηκε από τον Έγκελς.

αυτής της κοσμικής βάσης. Πρέπει λοιπόν να καταλάβουμε πρώτα απ' όλα αυτή την τελευταία στην αντίφαση της[6] για να την έπαναστατικοποιήσουμε υστέρα πρακτικά εξαλείφοντας την αντίφαση. Από τη στιγμή λοιπόν που έχουμε ανακαλύψει, λόγου χάρη, ότι η γήινη οικογένεια είναι το μυστικό της ουράνιας οικογένειας, θα πρέπει από κει και ύστερα να κάνουμε τη θεωρητική κριτική ακριβώς της πρώτης και θα πρέπει να την ανατρέψουμε πρακτικά.[7]

V

Ο Φώϋερμπαχ, που δεν ικανοποιείται με την *αφηρημένη σκέψη*, επικαλείται την *αισθητή αντίληψη*. Άλλα δεν εξετάζει τον αισθητό κόσμο σαν *πρακτική* ανθρώπινα-αισθητή δραστηριότητα.

VI

Ο Φώϋερμπαχ διαλύει τη θρησκευτική ουσία σε *ανθρώπινη* ουσία. Άλλα η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.

Ο Φώϋερμπαχ, που δεν καταπιάνεται με την κριτική αυτής της πραγματικής ουσίας, είναι συνεπώς αναγκασμένος:

1. Να κάνει αφαίρεση της πορείας της ιστορίας και να κάνει το θρησκευτικό πνεύμα ένα πράγμα αναλλοίωτο, που υπάρχει από μόνο του, υποθέτοντας ότι υπάρχει ένα ανθρώπινο άτομο αφηρημένο, *απομονωμένο*.

2. Να εξετάζει, συνεπώς, το άνθρώπινο[8] ον αποκλειστικά σα «γένος», σαν εσωτερική βουβή γενικότητα, που συνδέει με καθαρά φυσικό τρόπο τα πολυάριθμα άτομα.

VII

Γι' αυτό το λόγο ο Φώϋερμπαχ δε βλέπει ότι το «θρησκευτικό πνεύμα» είναι το ίδιο ένα *κοινωνικό προϊόν* και ότι το αφηρημένο άτομο που αναλύει ανήκει στην πραγματικότητα[9] σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή.

VIII

Κάθε[10] κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά *πρακτική*. Όλα τα μυστήρια που εκτρέπουν τη θεωρία προς το μυστικισμό βρίσκουν την ορθολογική τους λύση στην ανθρώπινη πρακτική και στην κατανόηση αυτής της πρακτικής.

IX

Το ανώτερο αποτέλεσμα που πετυχαίνει ο *ενορατικός* υλισμός, δηλαδή ο υλισμός που δεν κατανοεί τη δραστηριότητα των αισθήσεων σαν πρακτική δραστηριότητα, είναι η αντίληψη των απομονωμένων ατόμων και της ιδιωτικής κοινωνίας[11].

Η άποψη του παλιού υλισμού είναι η «ιδιωτική» κοινωνία. Η άποψη του καινούργιου υλισμού είναι η *ανθρώπινη* κοινωνία, ή η κοινωνικοποιημένη άνθρωπότητα[12]

---

6 Το κείμενο του Μάρξ βάζει τις δύο αυτές ενέργειες στο ίδιο πλάνο.

7 Ο Μάρξ γράφει: «θα πρέπει να εξαφανίσουμε την πρώτη στο επίπεδο της θεωρίας και της πρακτικής».

8 Το επίθετο το έχει προσθέσει ο Έγκελς.

9 Ο Έγκελς έχει προσθέσει τις λέξεις «στην πραγματικότητα».

10 Ο Έγκελς λέει απλώς «η κοινωνική ζωή».

11 Ο Έγκελς γράφει: «η αντίληψη των απομονωμένων ατόμων στην «ιδιωτική κοινωνία».*

* Με τις λέξεις «ιδιωτική κοινωνία» μεταφράσαμε τον όρο «Bürgerlıche Gesellschaft» (γαλλικά: «Societe Civile»).

12 Ο Έγκελς εδώ έχει υπογραμμίσει το «ανθρώπινη» και έβαλε σε εισαγωγικά το «ιδιωτική».

XI

Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς εξηγήσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους,[13] αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε.

13 Ο Έγκελς είχε εδώ προσθέσει το «αλλά».

Καρλ Μαρξ

[Για τη σχέση του με τον Χέγκελ καί τον Φώϋερμπαχ][1]

Η Χεγκελιανή κατασκευή της φαινομενολογίας

1. Η αυτοσυνείδηση στη θέση του ανθρώπου. Υποκείμενο-αντικείμενο.

2. Οι διαφορές των πραγμάτων είναι ασήμαντες, επειδή η υπόσταση νοείται σαν αυτοδιαφόριση η επειδή η αυτοδιαφόριση, η διάκριση, η δραστηριότητα της νόησης θεωρείται ουσιαστική. Γι' αυτό ο Χέγκελ έδωσε μέσα στα πλαίσια της αφηρημένης θεωρίας διακρίσεις (Distinktionen) πραγματικές, που πιάνουν την ουσία του ζητήματος.

3. Άρση (Aufhebung) της *αλλοτρίωσης* ταυτισμένη με την άρση της *αντικειμενικότητας* (Gegenständilichkeit) (μια πλευρά που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τον Φώϋερμπαχ).

4. Η *άρση* από σένα του αντικειμένου, του οποίου έχεις την παράσταση, του αντικειμένου σαν αντικειμένου της συνείδησης, ταυτισμένης με την *πραγματική αντικειμενική* άρση, με τη διακριτή από τη σκέψη αισθητηριακή *δράση,* με την *πράξη,* και την *πραγματική δραστηριότητα.* (Χρειάζεται ακόμα ανάπτυξη).

---

1 Οι σημειώσεις αυτές βρίσκονται στη σελίδα 16 του σημειωματάριου του Μαρξ μαζί με τις 11 «θέσεις για τον Φώϋερμπαχ»

Γράφτηκε πιθανώς τον Ιανουάριο του 1845. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα γερμανικά το 1932 από το Ινστιτούτο Μάρξ-Έγκελς-Λένιν« (Μόσχα)

Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος δεύτερος, Gutenberg 1989, σελ. 323.

Καρλ Μαρξ

[Η κοινωνία των ιδιωτών και η κομμουνιστική επανάσταση][1]

1. *Η ιστορία της γέννεσης του νεώτερου κράτους* ή η *Γαλλική Επανάσταση.*

Η αυτοϋπερεκτίμηση της πολιτικής οργάνωσης - σύγχυση με το αρχαίο κράτος. Η σχέση των επαναστατών προς την κοινωνία των ιδιωτών. Διπλασιασμός όλων των στοιχείων σε ιδιωτικά και κρατικά.

2. *Η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου* και *η σύσταση του κράτους.*

Η ατομική ελευθερία και η κρατική εξουσία.

Ελευθερία, Ισότητα και Ενότητα. Η λαϊκή κυριαρχία.

3. *Το κράτος* και *η ιδιωτική κοινωνία.*

4. *Το αντιπροσωπευτικό κράτος* και *ο Χάρτης.*

Το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος, το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος.

5. *Ο χωρισμός των εξουσιών.* Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία.

6. *Η νομοθετική εξουσία* και τα νομοθετικά σώματα. Πολιτικές λέσχες.

7. *Η εκτελεστική εξουσία.* Κεντροποίηση και ιεραρχία. Κεντροποίηση και πολιτικός πολιτισμός. Ομοσπονδιακό σύστημα και βιομηχανιαρχία. Η *κρατική διοίκηση* και η *τοπική διοίκηση.*

8'. Η *δικαστική εξουσία* και το *δίκαιο.*

8". Ή *εθνικότητα* και ο *λαός.*

9'. Τα *πολιτικά κόμματα.*

9". Το *δικαίωμα ψήφου, ο* αγώνας για την κατάργηση (Aufhebung) του κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτών.

---

1 Οι σημειώσεις αυτές βρίσκονται στίς σελίδες 22 καί 23 του σημειωματάριου του Μαρξ μαζί με τις 11 «Θέσεις για τον Φώϋερμπαχ».

Γράφτηκε πιθανώς τον Ιανουάριο του 1845. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα γερμανικά το 1932 από το Ινστιτούτο Μαρξ - Έγκελς - Λένιν (Μόσχα).

Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος δεύτερος, Gutenberg 1989, σελ. 324.

Καρλ Μαρξ

[Σχετικά με τον Φώϋερμπαχ][1]

Ο θεϊκός εγωιστής σε αντίθεση με τον εγωιστή άνθρωπο.
Η πλάνη, κατά την επανάσταση, αναφορικά με το αρχαίο κράτος.
Η «έννοια» και η *«υπόσταση».*
Η επανάσταση = ιστορία της γένεσης του νεώτερου κράτους.

1 Οι σημειώσεις αυτές βρίσκονται στη σελίδα [51] του σημειωματάριου του Μαρξ, πριν από τις 11 «Θέσεις για τον Φώϋερμπαχ». Γράφτηκε την Άνοιξη του 1845. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα γερμανικά το 1932 από το Ινστιτούτο Μαρξ - Έγκελς - Λένιν (Μόσχα). Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος δεύτερος, Gutenberg 1989, σελ. 325.

Καρλ Μαρξ

[Από το χειρόγραφο του Ι. Φώϋερμπαχ][1]

Επίδραση του καταμερισμού της εργασίας πάνω στην επιστήμη.

Τι είναι στο κράτος, το δίκαιο, την ηθική κτλ. *η καταστολή*.

[Στο] νόμο οι αστοί οφείλουν να δώσουν οι ίδιοι μια γενική έκφραση,

ακριβώς επειδή κυβερνούν σαν τάξη*.

Επιστήμη της φύσης και Ιστορία.

Δεν υπάρχει Ιστορία της πολιτικής, του δικαίου, της επιστήμης κτλ., της τέχνης, της θρησκείας κτλ.

Γιατί οι ιδεολόγοι στήνουν το κάθε τι με το κεφάλι κάτω. Κληρικοί, νομικοί, πολιτικοί.

Νομικοί, πολιτικοί (γενικά πολιτευόμενοι), ηθικολόγοι, κληρικοί. Για την ιδεολογική υποδιαίρεση στα πλαίσια μιας τάξης, 1) *αυτονόμηση του επαγγέλματος μέσω του καταμερισμού της εργασίας*· ο καθένας θεωρεί την τέχνη του σαν τη μόνη αληθινή. Πάνω στη σχέση στην οποία βρίσκεται η τέχνη τους με την πραγματικότητα, τρέφουν κατανάγκη αυταπάτες, γιατί η ίδια η φύση της τέχνης τους προκαλεί αυτό το πράγμα. Στη νομολογία, στην πολιτική κτλ. οι σχέσεις γίνονται Έννοιες - στη συνείδηση· καθώς αυτοί δε βγαίνουν έξω απ' αυτές τις σχέσεις, και οι έννοιες τούτων των σχέσεων είναι, μέσα στο κεφάλι τους, σταθερές έννοιες· ο δικαστής, λχ., εφαρμόζει τον κώδικα· γι' αυτόν η νομοθεσία είναι η αληθινή καθοδηγητική δύναμη. Σεβασμός για την πραμάτεια τους· γιατί το επάγγελμα τους έχει να κάνει με γενικά προβλήματα. Ιδέα του δικαίου. Ιδέα του κράτους. Στη *συνηθισμένη* συνείδηση το ζήτημα είναι τοποθετημένο ανάποδα...

Η θρησκεία είναι από την αρχή η συνείδηση της *ύπερβατικότητας* [που] προκύπτει από μια *πραγματική* ανάγκη.

Αυτό πιο εκλαϊκευμένα.

Παράδοση, για το δίκαιο, τη θρησκεία κτλ.

Τα άτομα ξεκίνησαν πάντα και ξεκινάνε πάντα άπ' αυτά τα ίδια. Οι σχέσεις τους είναι σχέσεις της πραγματικής ζωής τους. Πώς συμβαίνει αυτές οί σχέσεις να αυτονομούνται απέναντι στα άτομα και οι δυνάμεις της ίδιας της ζωής των ατόμων ν' αποκτούν υπεροχή πάνω σ' αυτά; Κοντολογίς: *ο καταμερισμός της εργασίας*, που το επίπεδο του εξαρτιέται από την εκάστοτε ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης.

Κοινοτική ιδιοκτησία

Έγγεια ιδιοκτησία, φεουδαρχική, σύγχρονη.

Ταξική ιδιοκτησία. Ιδιοκτησία μανιφακτούρας, βιομηχανικό κεφάλαιο.

---

1 Οι σημειώσεις αυτές βρίσκονται στις δυο τελευταίες σελίδες του χειρόγραφου «Ι. Φώϋερμπαχ».

Γράφτηκε το 1845 ή 1846. Πρωτοδημοσιεύτηκε από το Ινστιτούτο Μαρξ - Έγκελς - Λένιν (Μόσχα) στα ρωσικά το 1924 και στα γερμανικά το 1932.

Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος δεύτερος, Gutenberg 1989, σελ. 326, 327.

* [Σημείωση του Μαρξ στο περιθώριο:] Στήν «κοινότητα», όπως αυτή εμφανίζεται στο αρχαίο κράτος, στη φεουδαρχία και στην απόλυτη μοναρχία, στο δεσμό αυτό ανταποκρίνονται ιδιαίτερα οι (καθολικές) θρησκευτικές παραστάσεις.

Φρειδερίκος Έγκελς

Φώϋερμπαχ[1]

α) Ολόκληρη η φιλοσοφία του Φώϋερμπαχ συνοψίζεται σε: 1) Φιλοσοφία της φύσης - παθητική λατρεία, εκστατική γονυκλισία μπρος στο μεγαλείο, και την παντοδυναμία της φύσης-. 2) Ανθρωπολογία και συγκεκριμένα α) φυσιολογία, όπου τίποτε καινούργιο δε λέγεται από εκείνο που έχουν πει οι ύλιστές για την ενότητα των σωμάτων και των ψυχών, μόνον όχι τόσο μηχανικά, αλλά από την άλλη κάπως εξογκωμένα, *β)* ψυχολογία, που ανάγεται σε δοξαστικούς διθυράμβους για την αγάπη, ανάλογους με τη λατρεία της φύσης, κατά τα άλλα τίποτε το καινούργιο. 3) Ηθική, η αξίωση να ανταποκρίνεσαι στην έννοια «άνθρωπος», αδυναμία που τέθηκε σε δράση. Πρβλ. §54, σ. 81: «η ηθική καί λογική σχέση του ανθρώπου με το στομάχι συνίσταται στο να μεταχειρίζεται το τελευταίο όχι σαν κάτι το ζωώδες αλλά σαν κάτι το ανθρώπινο». §61: «Ο άνθρωπος... σαν ηθικό ον» και η πολυλογία για την ηθικότητα στην «Ουσία του Χριστιανισμού».

β) Το γεγονός ότι, στο τωρινό στάδιο ανάπτυξης, οι άνθρωποι μπορούν να ικανοποιούν τις ανάγκες τους μόνο μέσα στους κόλπους της κοινωνίας, ότι γενικά, από την αρχή ακόμα - από τότε που υπάρχουν - οι άνθρωποι είχαν ανάγκη ο ένας από τον άλλο και ότι μονάχα έτσι μπόρεσαν ν' αναπτύξουν τις ανάγκες και τις δεξιότητες τους κτλ., το γεγονός ότι ήρθαν σε σχέσεις μεταξύ τους, εκφράζεται από τον Φώϋερμπαχ με τον ακόλουθο τρόπο:

> «ο μοναχικός άνθρωπος *δι' εαυτόν δεν έχει μέσα του την ουσία* του ανθρώπου»· «η *ουσία* του ανθρώπου περιέχεται μόνο μέσα στην κοινότητα, στην *ενότητα του ανθρώπου με τον άνθρωπο,* μιαν ενότητα όμως που στηρίζεται μόνο πάνω στην *πραγματικότητα* της *διαφοράς* ανάμεσα στο Εγώ καί το Εσύ.
>
> Ο άνθρωπος δι' εαυτόν είναι άνθρωπος (με την τρέχουσα σημασία), ο άνθρωπος *μαζί με τον* άνθρωπο - η ενότητα *του Εγώ και του Εσύ - είναι ο Θεός.»* (δηλαδή, ο άνθρωπος με την υπερτρέχουσα σημασία της λέξης) (§61, 62, σ. 83)

Η φιλοσοφία φτάνει στο σημείο, να παρουσιάζει το τετριμμένο γεγονός του αναπόδραστου της συναλλαγής μεταξύ των ανθρώπων - ένα γεγονός που, δίχως την αναγνώριση του, η δεύτερη γενιά ανθρώπων, που υπήρξε ωστόσο, δε θα είχε ποτέ γεννηθεί, ένα γεγονός που συνίσταται γενικά στη διαφορά μεταξύ των φύλων - να το παρουσιάζει στο τέρμα ολόκληρης της σταδιοδρομίας της, σαν το σπουδαιότερο αποτέλεσμα. Και, επιπλέον, με τη μυστηριώδη μορφή της «ενότητας του Εγώ και του Εσύ». Η φράση αυτή δε θα ήταν καν δυνατή, αν ο Φώϋερμπαχ δεν είχε σκεφτεί τη σεξουαλική πράξη, την πράξη του ζευγαρώματος, την *κατ' εξοχήν*[2] κοινότητα του Εγώ καί του Εσύ[*]. Και στο βαθμό που η κοινότητα του γίνεται *πρακτική,* περιορίζεται στη γενετήσια πράξη και στη συνεννόηση σχετικά με φιλοσοφικές ιδέες και προβλήματα, με την «αληθινή διαλεκτική», §64, με διάλογο· καθώς και «στη *γέννηση* του ανθρώπου, τόσο του πνευματικού δσο και του φυσικού», σ. 67. Όσο για το τί κάνει ύστερα αυτός ο *«γεννημένος»* άνθρωπος - εκτός από το ότι «γεννά» με τη σειρά του «ανθρώπους», «πνευματικούς» και «φυσικούς» - δε γίνεται καθόλου λόγος. Ο Φώϋερμπαχ δε γνωρίζει καν άλλη σχέση από τη σχέση μεταξύ *δυο* όντων,

> «... η αλήθεια είναι ότι κανένα μεμονωμένο ον δεν είναι αληθινό, τέλειο, απόλυτο ον και ότι η αλήθεια και η τελειότητα δεν είναι παρά η συνένωση, η ενότητα *δυο* ομοούσιων όντων.» (σ. 83, 84)

γ) Η αρχή της «Φιλοσοφίας του μέλλοντος» δείχνει αμέσως τη διαφορά ανάμεσα σε μας καί σ' αυτόν:

> § 1: «Έργο των νεώτερων χρόνων ήταν η πραγμάτωση και έξανθρώπιση

---

1 Οι σημειώσεις αυτές πιθανώς προορίζονταν από τον Έγκελς για το κεφ. Ι του πρώτου τόμου της *Γερμανικής Ιδεολογίας.* Σ' αυτές ο Έγκελς παραθέτει αποσπάσματα από το έργο του Λ. Φώϋερμπαχ. *«Βάσεις της φιλοσοφίας του μέλλοντος»,* Ζυρίχη καί Βίντερτουρ, 1843.

Γράφτηκε πιθανώς τον Όκτώβριο του 1846. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα γερμανικά το 1932 από το Ινστιτούτο Μαρξ – Έγκελς - Λένιν (Μόσχα).

Μαρξ – Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος δεύτερος, Gutenberg 1989, σελ. 328 - 331.

2 Ελληνικά στο πρωτότυπο.

* Γιατί, εφόσον *ο* άνθρωπος = μυαλό + καρδιά, και χρειάζονται δυο για να φτιαχτεί *ο* αν θρωπος, στις σχέσεις τους ο ένας εμφανίζεται ως μυαλό καί ό άλλος ως *καρδιά - άντρας* και *γυναίκα.* Διαφορετικά είναι αδύνατο να κατανοηθεί γιατί *δυο* άτομα είναι πιο ανθρώπινα από ένα. Το σαιν-σιμονιστικό άτομο.

του Θεού, η μετατροπή και διάλυση της θεολογίας στην ανθρωπολογία.» Πρβλ. «Η άρνηση της θεολογίας είναι η *ουσία* της σύγχρονης εποχής.» («Φιλοσοφία του μέλλοντος», σ. 23)

δ) Η διάκριση που κάνει ο Φώϋερμπαχ ανάμεσα στον καθολικισμό και τον προτεσταντισμό, στην §2· καθολικισμός: «θεολογία» «που ενδιαφέρεται για το τι είναι ο Θεός καθ' εαυτόν», έχει «μια τάση προς την αφηρημένη θεωρία και την ενατένιση»· ο προτεσταντισμός είναι σκέτη χριστολογία» που αφήνει το Θεό στον εαυτό του, και την αφηρημένη θεωρία και ενατένιση στη φιλοσοφία - τίποτε παραπάνω από ένας καταμερισμός της εργασίας που προέκυψε από μιαν προσιδιάζουσα στην ανανάπτικτη φιλοποφία ανάγκη. Με τούτη τη σκέτη ανάγκη *μέσα στα πλαίσια της θεολογίας,* ο Φώϋερμπαχ εξηγεί τον προτεσταντισμό, προσθέτοντας κατόπι αβίαστα μιαν αυτοτελή ιστορία της φιλοσοφίας.

ε) «Το Ον δεν είναι μια γενική έννοια που μπορεί ν' αποχωριστεί από τα πράγματα. Είναι ένα με κείνο που υπάρχει... Το Ον είναι η κατάφαση (Position) της ουσίας. *Ο,τι είναι η ουσία μου είναι το Ον μου.* Το ψάρι είναι στο νερό, αλλά δεν μπορείς να χωρίσεις απ' αυτό το Ον την ουσία του. Η ίδια η γλώσσα ταυτίζει το Ον με την ουσία. Μόνο στην ανθρώπινη ζωή το Ον χωρίζεται από την ουσία - αλλά και πάλι μόνο σε ανώμαλες, ατυχείς περιπτώσεις· συμβαίνει η ουσία ενός ατόμου να μη βρίσκεται εκεί που είναι το Ον του, αλλά, ακριβώς εξαιτίας αυτού του χωρισμού, δεν είναι με την ψυχή εκεί όπου είναι αληθινά με το σώμα. Μόνο εκεί όπου είναι η καρδιά σου, *είσαι κι' Εσύ.* Όλα όμως τα πράγματα - με εξαίρεση τις παρά φύσιν περιπτώσεις - είναι ευχαριστημένα να είναι εκεί που είναι και αυτό που είναι.» (σ. 47)

Ωραίο εγκώμιο για το κατεστημένο. Αν εξαιρέσεις τις παρά φύσιν περιπτώσεις και τις λιγοστές ανώμαλες περιπτώσεις, είσαι ευχαριστημένος να γίνεις σε ηλικία εφτά χρονών φύλακας σ' ένα ανθρακωρυχείο, να μένεις δεκατέσσερις ώρες μόνος στο σκοτάδι, και επειδή αυτό είναι το Ον σου, αυτό είναι και η ουσία σου. Το ίδιο ισχύει και για την κομποδέτρια σε μιαν αυτόματη κλωστική μηχανή. Είναι η «ουσία» σου να είσαι υποταγμένος σ' έναν κλάδο εργασίας. Πρβλ. «Ουσία της πίστης», σ. 11, «ανικανοποίητη πείνα», αυτή η α[...]

στ) §48, σ. 73: «Το *μόνο μέσο* για να συνενώσουμε, δίχως αντίφαση, αντιτιθέμενους ή αντιφάσκοντες προσδιορισμούς σ' *ένα* και το ίδιο ον, είναι ο *χρόνος.* Αυτό ισχύει, τουλάχιστο στο έμβιο ον. Έτσι μόνο βγαίνει στο φως - εδώ λχ. στον άνθρωπο - η *αντίφαση,* ότι τη μια στιγμή με κυβερνά και με διακατέχει *τούτος* ο προσδιορισμός, *τούτη* η πρόθεση, και την άλλη στιγμή ένας ολότελα διαφορετικός, διαμετρικά αντίθετος προσδιορισμός.»

Αυτό, ο Φώϋερμπαχ το ονομάζει 1) μιαν αντίφαση, 2) μια συνένωση αντιφάσεων και λέει 3) ότι ο χρόνος πρόκειται να το κάνει αυτό. Φυσικά, ο «γεμάτος» χρόνος, πάντως όμως ο χρόνος κι όχι αυτό που συντελείται μέσα σ' αυτόν. Η φράση σημαίνει ότι μόνο στην πορεία του χρόνου είναι δυνατή μια αλλαγή.

Φρίντριχ Ενγκελς

Γράμμα στον Ε. Μπλοχ

21-22 Σεπτέμβρη του 1890 Λονδίνο

Στον Ε. Μπλοχ

... Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία σε **τελευταία ανάλυση,** η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν κάποιος τώρα το διαστρεβλώνει αυτό έτσι που να βγαίνει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μοναδικά καθοριστικός, τότε μετατρέπει εκείνη τη θέση σε αφηρημένη, παράλογη φράση, που δε λέει τίποτα. - Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος: οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και τ΄ αποτελέσματά της - οι θεσμοί που τους καθορίζει η νικήτρια τάξη ύστερα από τη μάχη που κέρδισε, κτλ. - οι νομικές μορφές κι ακόμα περισσότερο οι αντανακλάσεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στον εγκέφαλο αυτών που συμμετέχουν στην πάλη, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και η παραπέρα ανάπτυξή τους σε συστήματα δογμάτων, ασκούν κι αυτά την επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους.

Υπάρχει μια αλληλεπίδραση όλων αυτών των στοιχείων, μέσα στην οποία επιβάλλεται σε τελευταία ανάλυση σαν **αναγκαιότητα,** η οικονομική κίνηση μέσα από το ατέλειωτο πλήθος των συμπτώσεων (δηλ. των πραγμάτων και γεγονότων που η μεταξύ τους εσωτερική συνάφεια είναι τόσο μακρινή ή τόσο αναπόδειχτη, που μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν ανύπαρχτη και να μη τη λογαριάζουμε). Διαφορετικά, η εφαρμογή της θεωρίας σε μιαν οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας θα ήταν, μα την αλήθεια, ευκολότερη από τη λύση μιας απλής πρωτοβάθμιας εξίσωσης.

Την ιστορία μας, την κάνουμε εμείς οι ίδιοι, την κάνουμε όμως, πρώτα, κάτω από πολύ ορισμένες προϋποθέσεις και όρους. Απ΄ αυτούς οι οικονομικοί είναι που αποφασίζουν τελικά. Μα και οι πολιτικοί κτλ., ακόμα και η παράδοση που έχει στοιχειώσει στα κεφάλια των ανθρώπων, παίζουν κάποιο ρόλο, έστω κι αν δεν είναι ο αποφασιστικός. Και το πρώτο πρωσικό κράτος δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε παραπέρα από ιστορικά και σε τελευταία ανάλυση οικονομικά αίτια. Δύσκολα όμως θα μπορούσε κανείς, χωρίς σχολαστικισμούς, να ισχυριστεί ότι ανάμεσα στα πολλά κρατίδια της βόρειας Γερμανίας, ίσα - ίσα το Βραδεμβούργο ήταν εκείνο που προοριζόταν από την οικονομική αναγκαιότητα κι όχι κι από άλλους παράγοντες (πριν απ΄ όλα από το γεγονός ότι το Βραδεμβούργο, χάρη στο ότι κατείχε την Πρωσία, είχε μπλεχτεί στο πολωνικό ζήτημα και μέσον αυτού του ζητήματος στις διεθνείς πολιτικές σχέσεις, που έπαιξαν επίσης αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ισχύος του αυστριακού οίκου) να γίνει η μεγάλη δύναμη που ενσάρκωνε την οικονομική, γλωσσική και, από την εποχή της Μεταρρύθμισης και θρησκευτική διαφορά ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Δύσκολα θα κατορθώσει κανείς να εξηγήσει με οικονομικά αίτια, δίχως να γίνει γελοίος, την ύπαρξη του κάθε γερμανικού κρατιδίου στο παρελθόν και στο παρόν, ή την προέλευση της τροπής των φθόγγων στην άνω - γερμανική διάλεχτο, που το γεωγραφικό ορεινό τείχος, που εκτείνεται από τα Σουδητικά όρη ως τον Τάουνους, την έχει ευρύνει σε ένα σωστό ρήγμα που χωρίζει όλη τη Γερμανία.

Δεύτερο, όμως, η ιστορία γίνεται έτσι, που το τελικό αποτέλεσμα βγαίνει πάντα από τις συγκρούσεις πολλών ατομικών θελήσεων, που η καθεμιά τους πάλι γίνεται τέτοια που είναι από ένα πλήθος ιδιαίτερες συνθήκες ζωής. Υπάρχουν λοιπόν εδώ αναρίθμητες δυνάμεις που διασταυρώνονται, μια ατέλειωτη ομάδα από παραλληλόγραμμα δυνάμεων, από τα οποία βγαίνει μια συνισταμένη - δηλ. το ιστορικό. Το ιστορικό αυτό αποτέλεσμα μπορεί πάλι να θεωρηθεί σαν το προϊόν μιας δύναμης που κοιταγμένη στο σύνολό της δρα **ασυνείδητα** και άβουλα. Γιατί αυτό που θέλει το κάθε άτομο, εμποδίζεται από κάθε άτομο, εμποδίζεται από κάθε άλλο άτομο κι αυτό που προκύπτει είναι κάτι που κανένας δεν το θέλησε. Ετσι η ως τώρα ιστορία κυλά σαν ένα φυσικό προτσές και υπόκειται κι αυτή ουσιαστικά στους ίδιους νόμους κίνησης. Ομως από το γεγονός, ότι οι ατομικές θελήσεις - που η καθεμιά τους θέλει εκείνο προς το οποίο τη σπρώχνουν η σωματική της διάπλαση και οι εξωτερικές, σε τελευταία ανάλυση οικονομικές συνθήκες (είτε οι δικές της προσωπικές είτε γενικές - κοινωνικές συνθήκες) - δεν πετυχαίνουν εκείνο που θέλουν, αλλά συγχωνεύονται σ΄ ένα γενικό μέσον όρο, σε μια κοινή συνισταμένη, από το γεγονός αυτό δεν

έχει κανένας το δικαίωμα να συμπεράνει ότι οι θελήσεις αυτές είναι ίσες με μηδέν. Απεναντίας, η καθεμιά συμβάλλει στη συνισταμένη και περιέχεται ανάλογα μέσα της.

Θα ήθελα ακόμα να σας παρακαλέσω να μελετήσετε τη θεωρία αυτή από τις πρώτες πηγές, κι όχι από δεύτερο χέρι. Είναι πραγματικά πολύ ευκολότερο. Ο Μαρξ δεν έχει γράψει σχεδόν τίποτε όπου η θεωρία αυτή να μην παίζει ένα ρόλο. Ιδιαίτερα όμως, "*Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη"* είναι ένα έξοχο παράδειγμα εφαρμογής αυτής της θεωρίας. Στο "Κεφάλαιο" επίσης υπάρχουν πολλές νύξεις. Μπορώ βέβαια να σας παραπέμψω επίσης στα έργα μου: *"Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Όυγκεν Ντύρινγκ"* και *"Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας",* όπου έκανα την πιό διεξοδική έκθεση του ιστορικού υλισμού, απ΄ όσες υπάρχουν σήμερα.

Για το γεγονός ότι η νεολαία κάποτε δίνει στην οικονομική πλευρά μεγαλύτερη βαρύτητα απ΄ ότι της αναλογεί, φταίμε εν μέρει εμείς οι ίδιοι, ο Μαρξ κι εγώ. Απέναντι στους αντιπάλους μας, είμασταν υποχρεωμένοι να τονίζουμε τη βασική αρχή που την αρνιόνταν κι έτσι δεν υπήρχε πάντα ο χρόνος, ο τόπος και η ευκαιρία να δώσουμε τη θέση που ταιριάζει και στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση. Μόλις όμως το ζήτημα έφτανε στην περιγραφή μιας ιστορικής περιόδου, δηλ. στην πραχτική εφαρμογή, άλλαζαν τα πράγματα και δε χωρούσε πια καμιά παρεξήγηση. Δυστυχώς όμως συμβαίνει πολύ συχνά να πιστεύει κανείς ότι έχει καταλάβει τέλεια μια νέα θεωρία και ότι μπορεί να τη χειρίζεται αμέσως, μόλις αφομοιώσει, και αυτό όχι πάντα σωστά, τις βασικές θέσεις. Και δε μπορώ ν΄ απαλλάξω απ΄ αυτή τη μομφή πολλούς από τους νεότερους "μαρξιστές". Ετσι έκαναν την εμφάνισή τους και θαυμάσια σκουπίδια κι απ΄ αυτόν τον τομέα.

Φρίντριχ Ενγκελς

Γράμμα στον Σταρκεμπουργκ

Λονδίνο, 25 του Γενάρη 1894

Αξιότιμε κύριε,

Ιδού η απάντηση στα ερωτήματά σας!

1. Με τις οικονομικές σχέσεις, που τις θεωρούμε σαν καθοριστική βάση της ιστορίας της κοινωνίας, εννοούμε τον τρόπο που οι άνθρωποι μιας ορισμένης κοινωνίας παράγουν τα μέσα συντήρησής τους κι ανταλλάσσουν μεταξύ τους τα προϊόντα (εφόσον υπάρχει καταμερισμός της εργασίας). Δηλαδή, εδώ περιλαμβάνεται ολόκληρη η τεχνική της παραγωγής και των μεταφορών. Η τεχνική αυτή κατά την αντίληψή μας καθορίζει επίσης τον τρόπο της ανταλλαγής καθώς και της διανομής των προϊόντων και, επομένως, ύστερα από τη διάλυση της κοινωνίας των γενών, καθορίζει και το διαχωρισμό των τάξεων, επομένως και τις σχέσεις κυριαρχίας και υποδούλωσης, επομένως και το κράτος, την πολιτική, το δίκαιο κτλ. Ακόμα, στις οικονομικές σχέσεις περιλαβαίνεται και η γεωγραφική βάση που πάνω της ξετυλίγονται αυτές οι σχέσεις, και τα πραγματικά κληρονομημένα υπολείμματα από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης που διατηρήθηκαν, συχνά μόνο από παράδοση ή με τη δύναμη της αδράνειας, και επίσης περιλαβαίνεται φυσικά και το περιβάλλον που περιβάλλει απ' τα έξω την κοινωνική αυτή μορφή.

Αν η τεχνική, όπως λέτε, εξαρτιέται στο μεγαλύτερό της μέρος από την κατάσταση της επιστήμης, πολύ περισσότερο ακόμα εξαρτιέται η επιστήμη από την κατάσταση και τις ανάγκες της τεχνικής. Οταν η κοινωνία έχει μια τεχνική ανάγκη, η ανάγκη αυτή προωθεί την επιστήμη περισσότερο από δέκα Πανεπιστήμια. Όλη η υδροστατική (Τορικέλι κτλ.) γεννήθηκε από την ανάγκη να ρυθμιστούν οι ορεινοί χείμαρροι στην Ιταλία το XVI και XVII αιώνα. Για τον ηλεκτρισμό ξέρουμε κάτι το θετικό μόνο αφότου ανακαλύφθηκε η δυνατότητα της τεχνικής εφαρμογής του. Στη Γερμανία όμως έχουν δυστυχώς συνηθίσει να γράφουν την ιστορία των επιστημών έτσι σαν να είχαν πέσει οι επιστήμες απ' τον ουρανό.

2. Θεωρούμε τις οικονομικές συνθήκες, ότι είναι αυτό που καθορίζει σε τελευταία ανάλυση την ιστορική εξέλιξη. Μα και η φυλή ακόμα είναι οικονομικός παράγοντας. Υπάρχουν όμως εδώ δυο σημεία που δεν πρέπει να τα παραβλέπουμε:

α) Η πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, φιλολογική, καλλιτεχνική κτλ. ανάπτυξη βασίζεται στην οικονομική. Όλες τους όμως αντεπιδρούν επίσης η μια πάνω στην άλλη και πάνω στην οικονομική βάση. Τα πράγματα όμως δεν έχουν καθόλου έτσι, ότι δηλαδή η οικονομική κατάσταση είναι η μόνη αιτία που δρα, ενώ όλα τα άλλα είναι μόνον παθητικό αποτέλεσμα. Εδώ έχουμε αλληλεπίδραση πάνω στη βάση της οικονομικής αναγκαιότητας που επιβάλλεται πάντα σε τελευταία ανάλυση. Το κράτος, λ.χ. επιδρά με τους προστατευτικούς δασμούς με το ελεύθερο εμπόριο, με μια καλή ή κακή φορολογία. Ακόμα και η θανάσιμη κόπωση και ανικανότητα του Γερμανού μικροαστού, που πηγάζει από την οικονομική αθλιότητα της Γερμανίας στην περίοδο από το 1648 ως το 1830 και που εκδηλώθηκαν πρώτα με τον πιετισμό, κι ύστερα με το συναισθηματισμό και τη δουλική υποταγή στους ηγεμόνες και στους ευγενείς, δεν έμειναν χωρίς οικονομικά αποτελέσματα. Αποτέλεσαν ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια για την καινούρια άνοδο και κλονίστηκαν μόνο όταν οι πόλεμοι της επανάστασης και του Ναπολέοντα έκαναν τη χρόνια αθλιότητα να περάσει σε οξεία μορφή. Δεν είναι λοιπόν, όπως θέλουν να φαντάζονται μερικοί, γιατί τους έρχεται βολικά, ένα αυτόματο αποτέλεσμα της οικονομικής κατάστασης, αλλά οι ίδιοι οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, την κάνουν όμως μέσα σ' ένα δοσμένο, καθοριστικό γι' αυτούς περιβάλλον, πάνω στη βάση πραγματικών σχέσεων που προϋπήρχαν, και που ανάμεσά τους οι οικονομικές συνθήκες, όσο κι αν επηρεάζονται από τις υπόλοιπες πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, είναι ωστόσο, σε τελευταία ανάλυση, οι αποφασιστικές και αποτελούν τον κόκκινο μίτο που περνά μέσα απ' όλες και που μόνον αυτός οδηγεί στην κατανόηση.

β) Οι ίδιοι οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, την κάνουν όμως ως τώρα όχι με συλλογική θέληση, σύμφωνα μ' ένα γενικό σχέδιο, ούτε καν μέσα στα πλαίσια μιας καθορισμένης, δοσμένης κοινωνίας. Οι προσπάθειές τους διασταυρώνονται, κι ακριβώς γι' αυτό σ' όλες αυτές τις κοινωνίες κυριαρχεί η αναγκαιότητα, που ολοκλήρωση και μορφή έκφρασής της είναι η σύμπτωση. Η αναγκαιότητα που επιβάλλεται εδώ, μέσα από κάθε λογής συμπτώσεις, είναι πάλι, σε τελευταία

ανάλυση, η οικονομική αναγκαιότητα. Και δω φτάνουμε στην εξέταση του ζητήματος των λεγόμενων μεγάλων ανδρών. Οτι κάποιος, κι ακριβώς αυτός ο μεγάλος άνδρας εμφανίζεται σε τούτη την ορισμένη εποχή, σ' αυτή τη δοσμένη χώρα, είναι φυσικά καθαρή σύμπτωση. Αν όμως τον σβήσουμε, τότε ζητείται αντικαταστάτης του, κι αυτός ο αντικαταστάτης βρίσκεται tant, bien que mal[1], μα βρίσκεται με τον καιρό. Οτι ο Ναπολέοντας, ακριβώς αυτός ο Κορσικανός, ήταν ο στρατιωτικός δικτάτορας που τον έκανε απαραίτητο η εξαντλημένη από το δικό της πόλεμο Γαλλική Δημοκρατία, αυτό ήταν σύμπτωση. Οτι όμως, αν έλειπε ένας Ναπολέοντας, ένας άλλος θα είχε πάρει τη θέση του, αυτό αποδείχνεται από το γεγονός ότι βρισκόταν πάντα ο άνθρωπος μόλις χρειαζόταν: ο Καίσαρας, ο Αύγουστος, ο Κρόμβελ κτλ. Αν ο Μαρξ ανακάλυψε την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο Τιερί, ο Μινιέ, ο Γκιζό και όλοι οι Αγγλοι ιστορικοί ως το 1850 αποδείχνουν ότι τα πράγματα έτειναν σ' αυτήν, κι η ανακάλυψη της ίδιας αντίληψης από τον Μόργκαν, αποδείχνει ότι ο καιρός ήταν ώριμος γι' αυτήν και ότι ακριβώς έπρεπε να ανακαλυφθεί.

Το ίδιο γίνεται και με όλες τις άλλες συμπτώσεις και τις φαινομενικές συμπτώσεις στην ιστορία. Οσο περισσότερο ο τομέας που μελετάμε απομακρύνεται από τον οικονομικό και πλησιάζει στον καθαρά αφηρημένο ιδεολογικό, τόσο περισσότερο θα βρίσκουμε ότι παρουσιάζει στην εξέλιξή του συμπτώσεις, τόσο περισσότερο η καμπύλη του διαγράφει ζικ-ζακ. Αν όμως χαράξετε τον μέσο άξονα της καμπύλης, θα δείτε ότι όσο μακρύτερη είναι η εξεταζόμενη περίοδος κι όσο μεγαλύτερο το μελετώμενο πεδίο, τόσο περισσότερο αυτός ο άξονας είναι παράλληλος με τον άξονα της οικονομικής ανάπτυξης.

Στη Γερμανία, το μεγαλύτερο εμπόδιο για τη σωστή κατανόηση είναι η ανεύθυνη παραμέληση της οικονομικής ιστορίας στη φιλολογία. Είναι πολύ δύσκολο να ξεσυνηθίσει κανείς τις αντιλήψεις για την ιστορία που του μπάσαν στο κεφάλι του όταν φοιτούσε στο σχολειό, μα ακόμα πιο δύσκολο είναι να συγκεντρώσει το υλικό που χρειάζεται γι' αυτό. Ποιος λ.χ. έχει διαβάσει έστω και μόνο το γέρο Γκ. φον Γκίλιχ[2], που στη συλλογή του, που αποτελείται από στεγνά στοιχεία, έχει ωστόσο τόσο υλικό για την εξήγηση αναρίθμητων πολιτικών γεγονότων!

Αλλωστε, το ωραίο παράδειγμα που έδωσε ο Μαρξ στη «18η Μπρυμαίρ» θα πρέπει, νομίζω, να σας απαντά αρκετά στα ερωτήματά σας, ακριβώς γιατί είναι ένα πρακτικό παράδειγμα. Πιστεύω επίσης ότι έχω θίξει κιόλας τα περισσότερα σημεία στο «Αντι-Ντύρινγκ», Ι, κεφ. 9-11, και ΙΙ κεφ. 2-4, καθώς και ΙΙΙ, κεφ. 1 ή στην εισαγωγή και ύστερα στο τελευταίο μέρος του «Φόϊερμπαχ».

Παρακαλώ να μην ψιλοκοσκινίσετε την κάθε λέξη από τα παραπάνω, μα να έχετε πάντα υπόψη τη συνοχή. Λυπάμαι που δεν έχω τον καιρό να σας τα γράψω επεξεργασμένα με την ίδια ακρίβεια που θα ήμουνα υποχρεωμένος να τα γράψω για τη δημοσιότητα...

Φρίντριχ Ενγκελς

(Μαρξ -Ενγκελς, «Διαλεχτά Εργα», τ. 2ος, σελ.591-594, εκδόσεις «Γνώσεις»).

1 Καλά ή κακά

2 Ο Ενγκελς εννοεί το πολύτομο έργο του Γκ. φον Γκίλιχ «Ιστορική περιγραφή του εμπορίου της βιομηχανίας και της γεωργίας των σπουδαιότερων εμπορικών κρατών της εποχής μας», Ιένα, 1830-1845.

Φρίντριχ Ένγκελς

Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου[*] [1]

Η εργασία, λένε οι οικονομολόγοι, είναι η πηγή κάθε πλούτου. Και είναι πραγματικά τέτοια – πλάι στη Φύση, που της δίνει το υλικό που το μετατρέπει σε πλούτο. Αλλά είναι επίσης άπειρα περισσότερο απ' αυτό. Είναι ο πρωταρχικός βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής και αυτό σε τέτοιο βαθμό που από μια άποψη πρέπει να πούμε: η εργασία δημιούργησε τον ίδιο τον άνθρωπο.

Πριν από πολλές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, σε μια εποχή της περιόδου που δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε ακόμα με ακρίβεια και που οι γεωλόγοι την ονομάζουν τριτογενή και πιθανόν προς το τέλος της, ζούσε κάπου στην τροπική ζώνη, ίσως σε μια μεγάλη ήπειρο που σήμερα έχει καταποντιστεί μέσα στον Ινδικό Ωκεανό[2], μια ράτσα ανθρωποειδών πιθήκων πού είχαν φτάσει σε ιδιαίτερα υψηλή ανάπτυξη. Ο Δαρβίνος μας έδοσε μια κατά προσέγγιση περιγραφή αυτών των προγόνων μας. Ήταν ολότελα μαλλιαροί, είχαν γένια και μυτερά αυτιά και ζούσαν κοπαδιαστά πάνω στα δέντρα.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτω από την επίδραση κατά πρώτο λόγο του τρόπου της ζωής τους, που για το σκαρφάλωμα αναθέτει στα χέρια διαφορετικές λειτουργίες από τα πόδια, οι πίθηκοι αυτοί άρχισαν να χάνουν τη συνήθεια να χρησιμοποιούν τα χέρια τους για να βαδίζουν πάνω στο επίπεδο έδαφος και αποκτούσαν όλο και πιο πολύ κατακόρυφο βάδισμα. Έτσι έγινε το αποφασιστικό βήμα για το πέρασμα από τον πίθηκο στον άνθρωπο.

Όλοι οι σημερινοί ανθρωποειδείς πίθηκοι, μπορούν να κρατηθούν όρθιοι και να μετατοπίζονται πάνω στα δυο τους πόδια μονάχα, αλλά μόνο σε περίπτωση ανάγκης και με πολύ μεγάλη αδεξιότητα. Το φυσικό τους βάδισμα γίνεται σε ημιόρθια θέση και περιλαβαίνει τη χρήση των χεριών. Οι περισσότεροι ακουμπούν τις μεσαίες φάλαγγες της γροθιάς τους στο έδαφος και με διπλωμένα τα πόδια τους, περνούν το σώμα τους ανάμεσα στα μακριά τους χέρια, όπως ένας ανάπηρος βαδίζει με πατερίτσες. Γενικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε και σήμερα στους πιθήκους όλες τις μεταβατικές βαθμίδες από το βάδισμα με τα τέσσερα ως το βάδισμα με τα δυο πόδια. Αλλά σε κανένα τους, το τελευταίο δεν έγινε κάτι περισσότερο από μέσο όπου προσφεύγουν σε ώρα ανάγκης.

Για να γίνει το όρθιο βάδισμα πρώτα κανόνας κι ύστερα ανάγκη στους μαλλιαρούς προγόνους μας προϋποτίθεται ότι έπρεπε να μεταβιβαστούν στα χέρια όλο και πιο πολλές δραστηριότητες Αλλά ακόμα και στους πιθήκους κυριαρχεί ήδη ένας κάποιος καταμερισμός λειτουργιών ανάμεσα στα χέρια και στα πόδια Όπως είπαμε, το χέρι χρησιμοποιείται για το σκαρφάλωμα, διαφορετικά από το πόδι. Χρησιμεύει ειδικότερα για τη συλλογή και το κράτημα της τροφής όπως ήδη κάνουν με τα μπροστινά τους πόδια μερικά κατώτερα θηλαστικά. Πολλοί πίθηκοι χρησιμοποιούν τα χέρια τους για να κατασκευάζουν φωλιές στα δέντρα, ή ακόμα –όπως ο χιμπαντζής– στέγες ανάμεσα στα κλαδιά, για να φυλάγονται απ' την κακοκαιρία. Με το χέρι

---

* Από το βιβλίου του Ένγκελς, Η Διαλεκτική της Φύσης, «Σύγχρονη Εποχή» 1985, μετάφραση Ευτύχης Μπιτσάκης.

Πολιτικό Καφενείο, http://www.politikokafeneio.com/neo/modules.php?name=News&file=article&sid=4621

1 Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου. Έτσι ονόμασε ο Έγκελς αυτό το άρθρο στον πίνακα περιεχομένων της δεύτερης ενότητας των υλικών της Διαλεκτικής της Φύσης. Το άρθρο γράφτηκε στην αρχή σαν εισαγωγή για μια πιο εκτεταμένη εργασία με τίτλο: Οι Τρεις Βασικές Μορφές της Δουλείας. Στη συνέχεια ο Έγκελς έκανε αυτό τον τίτλο «Η Υποδούλωση του Εργάτη. Εισαγωγή». Επειδή όμως αυτή η εργασία δεν τέλειωσε τελικά, ο Έγκελς έδοσε στο εισαγωγικό μέρος που είχε γράψει, τον τίτλο «Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου», που συμφωνεί με το περιεχόμενο του βασικού μέρους του χειρογράφου. Το άρθρο γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα τον Ιούνη του 1876. Αυτό φαίνεται από την επιστολή του Β. Λίμπκνεχτ στον Έγκελς στις 10 Ιούνη 1876, στην οποία ο Λίμπκνεχτ γράφει ότι μ' ανυπομονησία περιμένει την εργασία που είχε υποσχεθεί ο Έγκελς στην εφημερίδα «Volksstaat» με τίτλο «Για τις τρεις βασικές μορφές υποδούλωσης». Το άρθρο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1896 στο περιοδικό «Neue Zeit» (Jahrgang XIV, Bd. 2, σελ. 545-554).

2 Το 1871 δεν ήταν γνωστά τα ενδιάμεσα λείψανα ανάμεσα στους ανθρωπόμορφους πιθήκους και τον άνθρωπο. Η υπόθεση της καταποντισμένης ηπείρου είχε για σκοπό να εξηγήσει αυτό το κενό. Σήμερα είναι γνωστοί σκελετοί ή λείψανα σκελετών που βρέθηκαν στην Ινδονησία και στην Κίνα. Αν και δεν είναι βέβαιο πως οι προάνθρωποι αυτοί ήταν πρόγονοι του ανθρώπου, η ανακάλυψή τους αποδεικνύει πως υπήρξαν πραγματικά ενδιάμεσα όντα (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

αρπάζουν ρόπαλα για να αμυνθούν ενάντια σε εχθρούς, ή τους βομβαρδίζουν με καρπούς ή λίθους. Όταν είναι αιχμάλωτοι, κάνουν με τα χέρια τους μια σειρά απλές πράξεις, που τις αντιγράφουν από τους ανθρώπους[3]. Αλλά εδώ ακριβώς παρουσιάζεται ολόκληρο το χάσμα ανάμεσα στο μη αναπτυγμένο χέρι ακόμα και του πιο ανθρωποειδούς από τους πιθήκους και στο χέρι του ανθρώπου που έχει τελειοποιηθεί σε υψηλό βαθμό, με την εργασία χιλιάδων αιώνων. Ο αριθμός και η γενική διάταξη των οστών και των μυών, είναι οι ίδιες και στον ένα και στον άλλο[4], αλλά το χέρι και του πιο κατώτερου άγριου μπορεί να εκτελέσει εκατοντάδες πράξεις, που δεν μπορεί να τις μιμηθεί κανένα χέρι πιθήκου. Κανένα χέρι πιθήκου δεν κατασκεύασε ποτέ, ούτε και το πιο χονδροειδές λίθινο μαχαίρι.

Γι' αυτό. λοιπόν, οι πράξεις, στις οποίες οι προγονοί μας βαθμιαία στην πορεία πολυάριθμων χιλιετηρίδων έμαθαν να προσαρμόζουν σιγά-σιγά το χέρι τους, στην εποχή του περάσματος από τον πίθηκο στον άνθρωπο, δεν μπορούσαν να είναι στην αρχή παρά πράξεις απλούστατες. Κι οι κατώτεροι άγριοι, ακόμα και εκείνοι στους οποίους μπορεί κανείς να υποθέσει μια οπισθοδρόμηση σε μια κατάσταση αρκετά κοντινή με του ζώου, που να συνοδεύεται από ένα φυσικό εκφυλισμό, βρίσκονται σε πολύ υψηλότερο επίπεδο από αυτά τα μεταβατικά πλάσματα. Πριν να δουλευτεί από το χέρι του ανθρώπου το πρώτο χαλίκι για να γίνει μαχαίρι, χρειάστηκε ίσως μια χρονική περίοδος που μπροστά της να φαίνεται ασήμαντη η ιστορική περίοδος που γνωρίζουμε. Αλλά το αποφασιστικό βήμα είχε γίνει: το χέρι είχε ελευθερωθεί και μπορούσε πια να αποχτά όλο και πιο νέες δεξιότητες και η μεγαλύτερη ευλυγισία που αποχτιότανε μ' αυτό τον τρόπο, μεταβιβαζόταν κληρονομικά και μεγάλωνε από γενιά σε γενιά[5].

Έτσι το χέρι δεν είναι μονάχα το όργανο, παρά και το προϊόν της εργασίας. Μόνο με την εργασία, με την προσαρμογή σε όλο και νέες λειτουργίες, με την κληρονομική μεταβίβαση της αποκτημένης μ' αυτό τον τρόπο ειδικής ανάπτυξης των μυών, των τενόντων και σε μακρύτερα χρονικά διαστήματα των ίδιων των οστών και με την ασταμάτητα επαναλαμβανόμενη εφαρμογή αυτής της κληρονομικής τελειοποίησης σε νέες, όλο και περισσότερο περίπλοκες λειτουργίες, το ανθρώπινο χέρι έφτασε σ' αυτό τον υψηλό βαθμό τελειότητας, απ' όπου μπορεί να κάμει να ξεπηδήσει το θαύμα των πινάκων του Ραφαήλ, των αγαλμάτων του Τόρβαλντσεν, της μουσικής του Παγκανίνι.

Αλλά το χέρι δεν υπάρχει καθεαυτό. Ήταν απλώς ένα από τα μέλη ενός ολόκληρου, εξαιρετικά περίπλοκου οργανισμού. Ό,τι ωφελούσε το χέρι, ωφελούσε και ολόκληρο το σώμα, που υπηρετούσε το χέρι, κι αυτό με δυο τρόπους.

Πρώτ' απ' όλα, σαν συνέπεια του νόμου του συσχετισμού της αύξησης, όπως τον ονόμασε ο Δαρβίνος. Σύμφωνα μ' αυτό το νόμο, ορισμένες μορφές ξεχωριστών μερών ενός οργανικού όντος συνδέονται πάντοτε με άλλες μορφές άλλων μερών, με τις οποίες φαινομενικά δεν έχουν κανένα δεσμό. Έτσι, όλα τα ζώα, που έχουν ερυθρά αιμοσφαίρια χωρίς κυτταρικό πυρήνα, και που το ινιακό τους οστό συνδέεται με διπλή άρθρωση (κονδύλους) με τον πρώτο σπόνδυλο, έχουν επίσης χωρίς εξαίρεση και γαλακτοφόρους αδένες για να θηλάζουν τα μικρά τους. Επίσης η διχαλωτή οπλή στα θηλαστικά, συνδυάζεται κανονικά με το δίλοβο στομάχι του μηρυκαστικού. Η αλλαγή ορισμένων μορφών συνεπάγεται την αλλαγή μορφής άλλων μερών του σώματος, χωρίς να μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή τη σύνδεση[6]. Οι ολότελα λευκές γάτες με γαλανά μάτια, είναι πάντα ή σχεδόν πάντα κουφές. Η προοδευτική τελειοποίηση του ανθρώπινου χεριού και η ταυτόχρονη ανάπτυξη και προσαρμογή του ποδιού στο κατακόρυφο βάδισμα, είναι βέβαιο πώς επέδρασαν με τη σειρά τους σε άλλα μέρη του οργανισμού, με βάση το νόμο του συσχετισμού. Ωστόσο η επίδραση

3 Οι χιμπατζήδες μπορούν να κάνουν μερικές πράξεις, από δικιά τους πρωτοβουλία. Η ανάλυση των αντανακλαστικών από τον Παβλόφ και τη σχολή του, εγκαινίασε την πειραματική μελέτη της μίμησης και της πρωτοβουλίας (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

4 Στην πραγματικότητα ανάμεσα στο χέρι του πιθήκου και του ανθρώπου υπάρχουν λεπτομεριακές διαφορές στον αριθμό και τη διάταξη των οστών και των μυών (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

5 Σ' όλο αυτό το απόσπασμα ο Έγκελς μιλά σε λαμαρκική γλώσσα, μοιάζοντας να παραδέχεται τη μεταβίβαση των επίκτητων ιδιοτήτων (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

6 Το σύνολο της νεώτερης φυσιολογίας, με της αρμονικές σχέσεις, τους φλοιοσπλαχνικούς μηχανισμούς, φέρνει μια λαμπρή επιβεβαίωση της αλληλεγγύης ανάμεσα στα διάφορα μέρη του οργανισμού, που ο Έγκελς πραγματεύεται από την ανατομική άποψη (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

αυτή έχει τόσο ελάχιστα μελετηθεί ως τώρα, ώστε να μη μπορεί να κάνει κανείς εδώ τίποτα περισσότερο, παρά να διαπιστώνει γενικά το φαινόμενο.

Πολύ πιο σπουδαία είναι η άμεση και αποδείξιμη επίδραση της ανάπτυξης του χεριού στον υπόλοιπο οργανισμό. Όπως είπαμε, οι πιθηκόμορφοί μας πρόγονοι ήταν αγελαία όντα. Είναι προφανώς αδύνατο να αναζητηθεί η προέλευση του ανθρώπου, του περισσότερο κοινωνικού απ' όλα τα ζώα, από μη αγελαίους άμεσους προγόνους. Η κατάκτηση της Φύσης, που αρχίζει με την ανάπτυξη του χεριού, με την εργασία, πλάτυνε με κάθε πρόοδο τους ορίζοντες του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ανακάλυπτε συνεχώς νέες, άγνωστες μέχρι τότε ιδιότητες των φυσικών αντικειμένων. Η ανάπτυξη της εργασίας, από την άλλη μεριά, βοήθησε αναγκαστικά στη σύσφιγξη των δεσμών ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας, πολλαπλασιάζοντας τις περιπτώσεις αμοιβαίας βοήθειας, κοινής δραστηριότητας, και κάνοντας πιο ξεκάθαρη σε κάθε άτομο τη συνείδηση της χρησιμότητας αυτής της συνεργασίας. Με λίγα λόγια, οι άνθρωποι στην πορεία της διαμόρφωσης τους έφτασαν στο σημείο όπου είχαν κάτι να πουν ο ένας στον άλλο. Η ανάγκη δημιούργησε το όργανο της: ο μη αναπτυγμένος λάρυγγας του πιθήκου διαμορφώθηκε με την ποικιλοφωνία αργά αλλά σίγουρα για πιο αναπτυγμένη ποικιλοφωνία, και τα όργανα του στόματος μάθανε βαθμιαία να προφέρουν τον έναν έναρθρο φθόγγο μετά τον άλλο.

Η σύγκριση με τα ζώα αποδεικνύει ότι αυτή η ερμηνεία για την προέλευση της γλώσσας, που γεννήθηκε από την εργασία και μαζί με την εργασία, είναι η μόνη σωστή. Το ελάχιστο που ακόμα και τα πιο αναπτυγμένα ζώα, χρειάζονται για να επικοινωνούν μεταξύ τους, μπορεί να μεταδοθεί ακόμα και χωρίς έναρθρο λόγο. Κανένα ζώο στη φυσική του κατάσταση δεν αισθάνεται ότι μειονεκτεί επειδή δεν μπορεί να μιλήσει ή να καταλάβει την ανθρώπινη γλώσσα. Τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά όταν εξημερώνεται από τον άνθρωπο. Ο σκύλος και το άλογο στις σχέσεις τους με τους ανθρώπους, απόκτησαν ένα τόσο λεπτό αυτί για την έναρθρη γλώσσα, ώστε μαθαίνουν εύκολα να κατανοούν κάθε γλώσσα, μέσα στα όρια του πεδίου των παραστάσεων τους. Τα ζώα αυτά απόκτησαν επιπλέον την ικανότητα για αισθήματα όπως η αφοσίωση στον άνθρωπο, η ευγνωμοσύνη, κλπ., που άλλοτε τους ήταν ξένα. Κι όποιος ασχολήθηκε πολύ μ' αυτά τα ζώα, δύσκολα θα μπορέσει να ξεφύγει από την πεποίθηση ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, όπου τώρα αισθάνονται το γεγονός πως δεν μπορούν να μιλήσουν σαν μειονέκτημα, το οποίο δυστυχώς δεν μπορούν πια να θεραπεύσουν γιατί τα φωνητικά τους όργανα έχουν ειδικευτεί προς μια ορισμένη κατεύθυνση. Αλλά εκεί όπου υπάρχει το όργανο, η ανικανότητα αυτή εξαφανίζεται ως ένα βαθμό. Τα στοματικά όργανα των πουλιών είναι βέβαια ριζικά διαφορετικά από του ανθρώπου. Κι ωστόσο τα πουλιά είναι τα μόνα ζώα που μαθαίνουν να μιλούν, και το πουλί που μιλάει καλύτερα απ' όλα, είναι ο παπαγάλος, το πουλί με την πιο αποκρουστική φωνή. Ας μην πει κανείς ότι ο παπαγάλος δεν καταλαβαίνει αυτά που λέει. Είναι αλήθεια πως επαναλαμβάνει φλυαρώντας ώρες ολόκληρες όλο του το λεξιλόγιο, για μόνη την ευχαρίστηση να μιλάει και να επικοινωνεί με τους ανθρώπους. Αλλά μέσα στα όρια του πεδίου των παραστάσεων του, μπορεί και να μάθει να καταλαβαίνει εκείνο που λέει. Μάθετε βρισιές σ' έναν παπαγάλο, έτσι που να έχει κάποια ιδέα για το νόημα τους (μια από τις αγαπημένες διασκεδάσεις των ναυτών που επιστρέφουν από τους τροπικούς). Πειράξτε τον και θα δείτε αμέσως πως ξέρει να χρησιμοποιεί τις βρισιές του τόσο σωστά, όσο και μια μανάβισσα του Βερολίνου. Το ίδιο γίνεται και όταν ζητιανεύει λιχουδιές.

Πρώτα η εργασία κι ύστερα απ' αυτήν και σε συνέχεια μ' αυτήν η γλώσσα, είναι τα δυο ουσιαστικά ερεθίσματα, που κάτω απ' την επίδραση τους μεταμορφώθηκε σιγά-σιγά ο πιθηκίσιος εγκέφαλος σ' ανθρώπινο, που παρ' όλες τις ομοιότητες του με τον πρώτο, είναι πολύ πιο μεγάλος και τέλειος. Παράλληλα όμως με την ανάπτυξη του εγκεφάλου, προχωρούσε και η ανάπτυξη των άμεσων εργαλείων του, των αισθητηρίων οργάνων. Όπως η προοδευτική ανάπτυξη της γλώσσας συνοδεύεται αναγκαστικά από μια αντίστοιχη εκλέπτυνση του οργάνου της ακοής, έτσι και η ανάπτυξη του εγκεφάλου σαν ενιαίου όλου, συνοδεύεται από την εκλέπτυνση όλων των αισθήσεων. Ο αετός βλέπει πολύ πιο μακριά από τον άνθρωπο, αλλά το ανθρώπινο μάτι βλέπει πολύ περισσότερα μέσα στα πράγματα, από το αετίσιο. Ο σκύλος έχει πολύ οξύτερη όσφρηση από τον άνθρωπο, όμως δεν ξεχωρίζει ούτε το ένα εκατοστό από τις μυρουδιές που για τον άνθρωπο είναι σίγουρα σημάδια διαφορετικών πραγμάτων. Και η αίσθηση της αφής, που στον πίθηκο μόλις υπάρχει σε εντελώς στοιχειώδη, εμβρυώδη κατάσταση, αναπτύχθηκε παράλληλα μονάχα με το

ανθρώπινο χέρι, χάρη στην εργασία.

Η επίδραση στην εργασία και τη γλώσσα, της ανάπτυξης του εγκεφάλου και των αισθήσεων που εξαρτιούνται απ' αυτόν, της αυξανόμενης σαφήνειας της συνείδησης, της αφαιρετικής δύναμης και της κρίσης, έδοσε μια νέα ώθηση στην παραπέρα ανάπτυξη και της εργασίας και της γλώσσας. Η παραπέρα αυτή ανάπτυξη δεν τελείωσε τη στιγμή που ο άνθρωπος χωρίστηκε οριστικά απ' τον πίθηκο, αλλά συνολικά συνέχισε έκτοτε να επιτελεί τεράστιες προόδους, που ποίκιλαν σε βαθμό και κατεύθυνση στους διάφορους λαούς και τις διάφορες εποχές, και που διακόπτονταν εδώ και εκεί από τοπικές και προσωρινές πισωδρομήσεις. Η παραπέρα αυτή ανάπτυξη επισπεύτηκε έντονα από τη μια και οδηγήθηκε σε πιο καθορισμένες κατευθύνσεις από την άλλη, χάρη σ' ένα νέο στοιχείο που ήρθε στο προσκήνιο με την εμφάνιση του ολοκληρωτικά αναπτυγμένου ανθρώπου: την κοινωνία.

Σίγουρα κύλησαν εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια –που στην ιστορία της γης δεν έχουν μεγαλύτερη σημασία από ό,τι ένα δευτερόλεπτο στη ζωή του ανθρώπου[7] –προτού η ανθρώπινη κοινωνία προκύψει από το κοπάδι των αναρριχώμενων πιθήκων. Κι ωστόσο τελικά εμφανίστηκε. Και τι θα βρούμε πάλι σαν χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στο κοπάδι των πιθήκων και την ανθρώπινη κοινωνία; Την εργασία. Το κοπάδι των πιθήκων αρκούνταν να εξαντλεί την τροφή της περιοχής του που καθοριζόταν από τη γεωγραφική θέση ή την αντίσταση των γειτονικών κοπαδιών. Το κοπάδι μετανάστευε από τόπο σε τόπο, και αγωνιζόταν για να αποκτήσει μια νέα περιοχή τροφής, ήταν όμως ανίκανο να αποσπάσει από την περιοχή της διατροφής του περισσότερα απ' όσα πρόσφερε η Φύση, εκτός απ' το ότι τη λίπαινε ασυνείδητα με τα απορρίμματα του. Από τη στιγμή που καταλαμβάνονταν όλες οι περιοχές που είχαν τροφή, δεν μπορούσε πια να υπάρξει αύξηση του πληθυσμού των πιθήκων. Ο αριθμός των ζώων μπορούσε το πολύ-πολύ να μένει σταθερός. Όλα όμως τα ζώα σπαταλούν μεγάλες ποσότητες τροφής κι ακόμα ξεπαστρεύουν στην εμβρυακή κατάσταση την επιβλάστηση. Αντίθετα με τον κυνηγό, ο λύκος δεν χαρίζει τη ζωή στη ζαρκάδα που τον άλλο χρόνο θα του δόσει μικρά ζαρκαδάκια.

Στην Ελλάδα, οι γίδες, που ξεπαστρεύουν τους μικρούς θάμνους προτού μεγαλώσουν, απογύμνωσαν όλα τα βουνά αυτής της χώρας. Αυτή η «ληστρική οικονομία» των ζώων. παίζει σπουδαίο ρόλο στην προοδευτική μεταμόρφωση των ειδών, υποχρεώνοντάς τα να συνηθίσουν σε τροφή διαφορετική από εκείνη που είχαν συνηθίσει και χάρη στην οποία το αίμα τους αποκτά διαφορετική χημική σύνθεση και σιγά-σιγά διαφοροποιείται ολόκληρη η φυσική τους συγκρότηση, ενώ είδη που κάποτε είχαν επικρατήσει, εξολοθρεύονται. Είναι αναμφίβολο πως η ληστρική αυτή οικονομία συνέβαλε ενεργά στην εξανθρώπιση των προγόνων μας. Σε κάποια ράτσα πιθήκων, που θα ξεπερνούσαν κατά πολύ τους άλλους σε διανοητικές ικανότητες και προσαρμοστικότητα, η ληστρική αυτή οικονομία θα είχε σαν συνέπεια να αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των φυτών που τους χρησίμευαν για τροφή, και να καταβροχθίζονται όλο και περισσότερο τα φαγώσιμα μέρη αυτών των φυτών. Μ' ένα λόγο θα είχε σαν συνέπεια τη συνεχή διαφοροποίηση της τροφής και συνεπώς και των ουσιών που εισάγονται στον οργανισμό, δημιουργώντας έτσι τις χημικές προϋποθέσεις για το πέρασμα από τον πίθηκο στον άνθρωπο. Όλα αυτά όμως δεν ήταν ακόμα εργασία, με την καθαυτό σημασία της λέξης. Η εργασία αρχίζει με την κατασκευή εργαλείων. Και ποια είναι τα πιο παλιά εργαλεία που συναντούμε –τα πιο αρχαία, αν κρίνουμε από τα αντικείμενα των προϊστορικών ανθρώπων που ανακαλύφτηκαν και από τον τρόπο ζωής των πρώτων ιστορικών λαών, καθώς και των πιο πρωτόγονων από τους σύγχρονους άγριους; Είναι εργαλεία για κυνήγι και ψάρεμα, και τα πρώτα χρησιμεύουν ταυτόχρονα και για όπλα. Αλλά το κυνήγι και το ψάρεμα προϋποθέτουν το πέρασμα από την αποκλειστικά φυτική διατροφή στην ταυτόχρονη χρήση κρέατος. Κι έχουμε πάλι εδώ ένα ουσιαστικό βήμα προς την εξανθρώπιση. Η διατροφή με κρέας περιέχει, σχεδόν εντελώς έτοιμα, τα πιο ουσιώδη υλικά που έχει ανάγκη ο οργανισμός για το μεταβολισμό του. Η δίαιτα αυτή συντόμευε τον απαιτούμενο χρόνο, όχι μόνο για την πέψη, αλλά και για τις άλλες σωματικές λειτουργίες που αντιστοιχούν σε φυτικές λειτουργίες. Έτσι κέρδιζε περισσότερο χρόνο, υλικά και ενέργεια για την ενεργητική εκδήλωση της, με την ακριβή έννοια της

7 Ένας σοβαρός επιστήμονας σ' αυτόν τον τομέα, ο σερ Ουίλιαμ Τόμσον υπολόγισε ότι λίγο περισσότερα από εκατό εκατομμύρια χρόνια πέρασαν μάλλον από τότε που η γη κρύωσε τόσο, ώστε σ' αυτήν να μπορέσουν να ζήσουν τα φυτά και τα ζώα.

λέξης, ζωώδικης ζωής. Και όσο πιο πολύ απομακρυνόταν από το φυτό ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος, τόσο πιο πολύ υψωνόταν πάνω από το ζώο. Ακριβώς όπως η εξοικείωση στη φυτική τροφή, πλάι με το κρέας, μετέτρεψε τους αγριόγατους και τους άγριους σκύλους σε υπηρέτες του ανθρώπου, έτσι και η προσαρμογή στη διατροφή με κρέας πλάι στη φυτική διατροφή, συνέβαλε ουσιαστικά στο να αποκτήσει ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος σωματική ισχύ και ανεξαρτησία. Αλλά το πιο ουσιαστικό ήταν η επίδραση της κρεοφαγίας στον εγκέφαλο, που δεχόταν σε πολύ πιο άφθονες ποσότητες από πριν τα στοιχεία που χρειάζονταν για τη διατροφή και την ανάπτυξη του και μπόρεσε έτσι να αναπτυχθεί γρηγορότερα και τελειότερα από γενιά σε γενιά. Μ' όλο το σεβασμό προς τους οπαδούς της χορτοφαγίας, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο άνθρωπος δεν έγινε άνθρωπος χωρίς την κρεοφαγία, και αν ακόμα η κρεοφαγία οδήγησε σε τούτη ή κείνη την περίοδο, όλους τους λαούς που ξέρουμε στον κανιβαλισμό (οι πρόγονοι των Βερολινέζων, Veletabians ή Wilzians, συνήθιζαν να τρώνε τους γονείς τους ακόμα και το 10ο αιώνα)[8], αυτό δεν έχει συνέπειες για μας σήμερα.

Η κρεοφαγία οδήγησε σε δυο νέες προόδους αποφασιστικής σημασίας: στη χρήση της φωτιάς και στην εξημέρωση των ζώων. Η πρώτη συντόμευσε ακόμα πιο πολύ τη διαδικασία της πέψης καθώς εφοδίαζε το στόμα με τροφή, ας πούμε, μισοχωνεμένη. Η δεύτερη έκανε πιο άφθονο το κρέας, γιατί πλάι στο κυνήγι, άνοιγε μια νέα και πιο κανονική πηγή εφοδιασμού κι ακόμα παρείχε με το γάλα και τα προϊόντα του μια νέα τροφή, που εξαιτίας της σύστασης της ήταν τουλάχιστον εξίσου πολύτιμη με το κρέας. Και οι δυο αυτές πρόοδοι, έγιναν άμεσα νέα μέσα για τη χειραφέτηση του ανθρώπου, θα μας οδηγούσε πολύ μακριά να καταπιαστούμε εδώ λεπτομερειακά με τα έμμεσα αποτελέσματα τους, όσο μεγάλη και να στάθηκε η σημασία τους για την ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Ακριβώς όπως ο άνθρωπος έμαθε να καταναλώνει καθετί φαγώσιμο, έτσι έμαθε να ζει και σ' όλα τα κλίματα. Απλώθηκε σ' όλη την κατοικήσιμη γη, αυτός, το μόνο ζώο που μπορούσε να το πετύχει μόνο του. Τα άλλα ζώα που έχουν εγκλιματιστεί σε όλα τα κλίματα –τα οικιακά ζώα και τα παράσιτα– δεν το κατάφεραν μόνα τους αλλά μονάχα ακολουθώντας τον άνθρωπο. Και το πέρασμα από το ομοιόμορφα θερμό κλίμα της αρχέγονης πατρίδας τους σε ψυχρότερες περιοχές, όπου ο χρόνος μοιραζόταν σε χειμώνα και σε καλοκαίρι, δημιούργησε νέες ανάγκες: την ανάγκη της κατοικίας και του ντυσίματος για να προστατευτούν από το κρύο και την υγρασία, νέες σφαίρες εργασίας, άρα νέες μορφές δραστηριότητας, που όλο και πιο πολύ απομάκρυναν τον άνθρωπο από το ζώο.

Με τη συνεργασία του χεριού, των φωνητικών οργάνων και του εγκεφάλου, όχι μόνο σε κάθε άτομο αλλά και σ' ολόκληρη την κοινωνία, τα ανθρώπινα όντα έγιναν ικανά να εκτελούν όλο και πιο περίπλοκες εργασίες, να θέτουν και να πετυχαίνουν όλο και υψηλότερους σκοπούς. Η ίδια η εργασία γινόταν από γενιά σε γενιά διαφορετική, τελειότερη, περισσότερο ποικίλη. Στο κυνήγι και στην κτηνοτροφία προστέθηκε η γεωργία, σ' αυτήν προστέθηκαν το κλώσιμο, η υφαντουργική, η μεταλλουργία, η αγγειοπλαστική, η ναυσιπλοΐα. Η τέχνη και η επιστήμη εμφανίστηκαν τέλος, πλάι στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Από τη φυλή αναπτύχθηκαν έθνη και κράτη, εμφανίσθηκε το δίκαιο και η πολιτική, και μαζί του η φανταστική αντανάκλαση των ανθρώπινων πραγμάτων στο ανθρώπινο μυαλό: η θρησκεία. Μπροστά σ' όλες αυτές τις δημιουργίες που φαίνονταν πριν απ' όλα σαν προϊόντα του μυαλού και μοιάζανε να δεσπόζουν στις ανθρώπινες κοινωνίες, τα πιο ταπεινά προϊόντα της χειρωνακτικής εργασίας περνούσαν σε δεύτερο πλάνο, κι αυτό τόσο περισσότερο, όσο το πνεύμα που καθόριζε τη διαδικασία της εργασίας ήδη σ' ένα πρωιμότατο στάδιο τη κοινωνικής ανάπτυξης (για παράδειγμα στην πρωτόγονη οικογένεια) είχε τη δυνατότητα να βάζει άλλους να πραγματοποιούν την εργασία που σχεδίαζε. Όλη η τιμή για τη γρήγορη ανάπτυξη του πολιτισμού αποδόθηκε στο πνεύμα, στην ανάπτυξη και στη δραστηριότητα του μυαλού. Οι άνθρωποι συνήθισαν να εξηγούν τη δραστηριότητα τους με τη σκέψη τους αντί να την εξηγούν με τις ανάγκες τους (που αντανακλώνται βέβαια στο μυαλό τους, γίνονται συνείδηση). Έτσι γεννήθηκε

---

8 Ο Έγκελς έχει υπόψη του τη μαρτυρία του γερμανού μοναχού Λάμπεο Νότκερ (γύρω στο 952-1022) που αναφέρεται στο βιβλίο: J. Grimm: Deutsche Rechtsalterthumer, Gottingen, 1828, σελ. 488 (Ι. Γκριμ: Η Αρχαιότητα του Γερμανικού Δικαίου, Γκαίτινγκεν, 1828, σελ. 488), Αυτή τη μαρτυρία του Νότκερ ο Έγκελς την αναφέρει και στο ατέλειωτο έργο του Η Ιστορία της Ιρλανδίας.

με τον καιρό η ιδεαλιστική αντίληψη του κόσμου που κυριάρχησε στα πνεύματα, προπαντός ύστερ' από την παρακμή της αρχαιότητας. Η αντίληψη αυτή κυριαρχεί ακόμα σε τέτοιο σημείο, ώστε και οι πιο υλιστές επιστήμονες της δαρβινικής σχολής, δεν μπορούν πάντα να αποκτήσουν μια σαφή ιδέα για την προέλευση του ανθρώπου. Κι αυτό γιατί κάτω από την επίδραση αυτής της ιδεολογίας, δεν αναγνωρίζουν το ρόλο που έπαιξε η εργασία σ' αυτή την εξέλιξη.

Όπως σημειώσαμε, τα ζώα μεταβάλλουν με τη δραστηριότητα τους την εξωτερική Φύση όπως και ο άνθρωπος, αν και όχι στην ίδια έκταση και, όπως είδαμε, οι αλλαγές που επιφέρουν στο περιβάλλον τους αντεπιδρούν με τη σειρά τους και μεταβάλλουν τους πρόξενούς τους. Γιατί στη Φύση τίποτα δεν συντελείται μεμονωμένα. Το κάθε πράγμα επηρεάζει κάθε άλλο κι αντίστροφα, και οι επιστήμονές μας εμποδίζονται να βλέπουν καθαρά και τα πιο απλά πράγματα, γιατί τις περισσότερες φορές ξεχνούν αυτή την ολόπλευρη κίνηση και την καθολική αλληλεπίδραση. Είδαμε με ποιο τρόπο εμπόδισαν τα γίδια την αναγέννηση των δασών στην Ελλάδα. Οι γίδες και τα γουρούνια που μετέφεραν στο νησί Αγία Ελένη οι πρώτοι θαλασσοπόροι που έφτασαν εκεί, πέτυχαν να εξολοθρεύσουν σχεδόν ολοκληρωτικά την παλιά χλωρίδα του νησιού, και προετοίμασαν το έδαφος στο οποίο μπόρεσαν να διαδοθούν φυτά που έφεραν αργότερα άλλοι θαλασσοπόροι και άποικοι. Αλλά αν τα ζώα ασκούν μια μόνιμη επίδραση στο περιβάλλον τους, αυτό γίνεται χωρίς να το θέλουν και για τα ίδια τα ζώα είναι δυστύχημα. Όσο πιο πολύ απομακρύνονται οι άνθρωποι από τα ζώα, τόσο οι επιπτώσεις τους στη Φύση παίρνουν το χαρακτήρα προμελετημένης, σχεδιασμένης δράσης, που αποβλέπει σε καθορισμένους σκοπούς, γνωστούς από τα πριν. Το ζώο καταστρέφει τη βλάστηση μιας περιοχής χωρίς να ξέρει τι κάνει. Ο άνθρωπος την καταστρέφει για να σπείρει δημητριακά στο έδαφος που απελευθερώνει, ή για να φυτέψει δέντρα και αμπέλια που ξέρει πως θα του δόσουν πολλές φορές εκείνα που έσπειρε. Ο άνθρωπος μεταφέρει χρήσιμα φυτά και κατοικίδια από τη μια χώρα στην άλλη, και έτσι μεταβάλλει τη χλωρίδα και την πανίδα ολόκληρων ηπείρων. Ακόμα περισσότερο. Χάρη στην τεχνητή επιλογή, το ανθρώπινο χέρι μεταμόρφωσε τα φυτά και τα ζώα σε σημείο που δεν μπορεί κανείς να τα αναγνωρίσει. Ακόμα ψάχνουν μάταια για τα άγρια φυτά, από τα οποία κατάγονται τα δημητριακά μας[9]. Ακόμα συζητάνε για να μάθουν από ποιο άγριο ζώο κατάγονται τα σκυλιά μας που και τα ίδια διαφέρουν τόσο μεταξύ τους, καθώς και οι πολυάριθμες ράτσες των αλόγων μας.

Φυσικά είναι αυτονόητο ότι δεν έχουμε την πρόθεση να αρνηθούμε στα ζώα τη δυνατότητα να δράσουν σχεδιασμένα, προμελετημένα. Αντίθετα, ένας σχεδιασμένος τρόπος δράσης υπάρχει εμβρυακά παντού όπου υπάρχει και αντιδρά πρωτόπλασμα, ζωντανό λεύκωμα, δηλαδή κάνει καθορισμένες κινήσεις, έστω και εξαιρετικά απλές, σαν αποτέλεσμα καθορισμένων εξωτερικών ερεθισμών. Τέτοιες αντιδράσεις πραγματοποιούνται ακόμα και εκεί όπου δεν υπάρχει ακόμα κύτταρο, και πολύ λιγότερο, νευρικό κύτταρο. Κι ο τρόπος με τον οποίο πιάνουν τη λεία τους τα εντομοφάγα φυτά, φαίνεται σε κάποιο βαθμό προσχεδιασμένος, αν και απόλυτα ασυνείδητος. Η ικανότητα για συνειδητή σχεδιασμένη δράση, αναπτύσσεται στα ζώα παράλληλα με την ανάπτυξη του νευρικού συστήματος, και φτάνει σ' ένα υψηλό επίπεδο στα θηλαστικά. Στο κυνήγι της αλεπούς στην Αγγλία μπορεί να παρατηρήσει κανείς καθημερινά, με πόσο μεγάλη ακρίβεια ξέρει η αλεπού να χρησιμοποιεί προς όφελος της την εξαιρετική γνώση της περιοχής για να ξεφεύγει από τους διώκτες της και πόσο ξέρει και χρησιμοποιεί σωστά όλα τα πλεονεκτήματα του εδάφους που κάνουν να χάνονται τα ίχνη της. Στα κατοικίδια ζώα μας, που αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερο χάρη στο συγχρωτισμό τους με τον άνθρωπο, μπορεί κανείς να παρατηρήσει καθημερινά εκδηλώσεις πονηριάς, που τοποθετούνται στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με κείνες που παρατηρούμε στα παιδιά. Γιατί όπως η ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου εμβρύου στην κοιλιά της μάνας του, δεν είναι παρά μια σύντομη επανάληψη της ιστορίας εκατομμυρίων χρόνων φυσικής εξέλιξης των ζωικών μας προγόνων που ξεκινά από το σκουλήκι, έτσι κι η πνευματική εξέλιξη του παιδιού είναι μια επανάληψη, ακόμα πιο πολύ συντομευμένη, της πνευματικής εξέλιξης των προγόνων του, ή τουλάχιστον των τελευταίων. Αλλά το σύνολο της σχεδιασμένης δράσης όλων των ζώων, δεν μπόρεσε να βάλει τη σφραγίδα της θέλησης τους πάνω στη γη. Για να γίνει αυτό, χρειαζόταν ο άνθρωπος.

Συνοπτικά, το ζώο απλώς χρησιμοποιεί την εξωτερική Φύση και την μεταβάλλει μόνο με την

9 Σήμερα, σε πολλές περιπτώσεις τα ξέρουν με αρκετή βεβαιότητα (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

παρουσία του. Με τις αλλαγές που της δημιουργεί ο άνθρωπος, την κάνει να υπηρετήσει τους σκοπούς του, την εξουσιάζει. Σ' αυτό βρίσκεται η τελευταία ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα υπόλοιπα ζώα, και τη διαφορά αυτή τη χρωστά για άλλη μια φορά στην εργασία[10].

Ας μην κολακευόμαστε ωστόσο πάρα πολύ για τις ανθρώπινες νίκες μας πάνω στη Φύση. Η Φύση μας εκδικείται για καθεμιά τους. Κάθε νίκη έχει βέβαια κατά κύριο λόγο τις συνέπειες στις οποίες υπολογίσαμε, αλλά σε συνέχεια έχει εντελώς διαφορετικά, απρόοπτα αποτελέσματα, που πολύ συχνά εκμηδενίζουν τις πρώτες τους συνέπειες. Οι άνθρωποι που στη Μεσοποταμία, στην Ελλάδα, στη Μικρά Ασία και αλλού, κατέστρεψαν τα δάση για να αποκτήσουν καλλιεργήσιμη γη, ποτέ δεν ονειρεύτηκαν πως μ' αυτό βάζανε τις βάσεις για την πραγματική ερήμωση αυτών των χωρών, καταστρέφοντας μαζί με τα δάση και τα κέντρα συγκέντρωσης και διατήρησης της υγρασίας[11]. Όταν οι ορεινοί Ιταλοί κατέστρεψαν στις νότιες πλαγιές των Άλπεων τα δάση των ελάτων, που με τόση φροντίδα διατηρήθηκαν στις βόρειες κλιτύες, δεν είχαν ιδέα πως μ' αυτό τον τρόπο υποσκάπτανε τη γαλακτοκομία στην περιοχή τους. Ακόμα λιγότερο υποψιάζονταν ότι μ' αυτή την τακτική στερούσαν από νερό τις βουνίσιες πηγές τους στο μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και πως την εποχή των βροχών θα χύνονταν στην πεδιάδα πιο ορμητικοί οι χείμαρροι. Εκείνοι που διέδοσαν τις πατάτες στην Ευρώπη, δεν ήξεραν πως μαζί με τους αζωτούχους βολβούς, διέδιδαν και την ασθένεια της χοιράδοσης[12]. Έτσι τα γεγονότα μας θυμίζουν σε κάθε βήμα, πως δεν κυριαρχούμε καθόλου πάνω στη Φύση όπως ένας κατακτητής πάνω σ' έναν ξένο λαό, όπως κάποιος που θα στεκόταν έξω από τη Φύση, αλλά πως ανήκουμε στη Φύση με τη σάρκα, το αίμα, και το μυαλό μας, πως είμαστε μέσα της και πως όλη μας η εξουσία βρίσκεται στο πλεονέκτημα που έχουμε σχετικά μ' όλα τ' άλλα όντα, να γνωρίζουμε τους νόμους της και να μπορούμε να τους εφαρμόζουμε ορθά.

Και πράγματι, κάθε μέρα που περνά μαθαίνουμε να κατανοούμε ορθότερα αυτούς τους νόμους και να αναγνωρίζουμε τις λιγότερο ή περισσότερο μακρινές συνέπειες των επεμβάσεων μας στην πατροπαράδοτη πορεία της Φύσης. Ύστερα προπαντός από τις τεράστιες προόδους των φυσικών επιστημών αυτό τον αιώνα, μπορούμε όλο και πιο πολύ να γνωρίζουμε, άρα και να ελέγχουμε και τις μακρινές φυσικές συνέπειες τουλάχιστον των πιο συνηθισμένων πράξεων μας στον τομέα της παραγωγής.

Απλά όσο πιο πολύ γίνεται αυτό, τόσο πιο πολύ όχι μονάχα θα νιώσουν αλλά θα μάθουν ξανά οι άνθρωποι πως είναι ένα με τη Φύση, και τόσο πιο πολύ θα γίνεται αδύνατη η παράλογη και αφύσικη ιδέα για μια αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη, τον άνθρωπο και τη Φύση, την ψυχή και το σώμα, ιδέα που απλώθηκε στην Ευρώπη ύστερα από την παρακμή της κλασικής αρχαιότητας και που διαμορφώθηκε στην πιο υψηλή μορφή της με το χριστιανισμό.

Αν όμως χρειάστηκε η εργασία χιλιετηρίδων για να μάθουμε κάπως να υπολογίζουμε τις μακρινές φυσικές συνέπειες των ενεργειών μας που αποβλέπουν στην παραγωγή, αυτό ήταν πολύ πιο δύσκολο σε ό,τι αφορά τις απώτερες κοινωνικές συνέπειες αυτών των πράξεων. Αναφέραμε την πατάτα και τη διάδοση της χοιράδοσης που την ακολούθησε. Τι είναι όμως η χοιράδοση, μπροστά στις συνέπειες που είχε στις συνθήκες ζωής των λαϊκών μαζών ολόκληρων χωρών, ο περιορισμός της τροφής των εργατών στις πατάτες μονάχα; Τι είναι μπροστά στην πείνα που ξέσπασε το 1847 στην Ιρλανδία, σαν συνέπεια της ασθένειας της πατάτας, πείνα που οδήγησε στον τάφο ένα εκατομμύριο Ιρλανδούς που τρέφονταν σχεδόν αποκλειστικά με πατάτες και υποχρέωσε σε μετανάστευση άλλα δυο εκατομμύρια; Όταν οι Άραβες έμαθαν να αποστάζουν το οινόπνευμα, ποτέ δεν τους πέρασε από το μυαλό πως έτσι δημιουργούσαν ένα από τα κυριότερα όπλα για την εξαφάνιση από το πρόσωπο της γης των ιθαγενών της Αμερικής, που δεν είχε ανακαλυφτεί ακόμα.

---

10 Στο περιθώριο είναι γραμμένο με μολύβι: «Εξευγενισμός».

11 Γύρω από το πρόβλημα της επίδρασης της ανθρώπινης δραστηριότητας στην αλλαγή των φυτών και του κλίματος ο Έγκελς χρησιμοποίησε το βιβλίο: C. Fraas: Klima und Pflanzenwelt in der zeit, Landshut, 1847 (Το Κλίμα κι ο Φυτικός Κόσμος στο Χρόνο, Λάντσχουτ, 1847). Ο Μαρξ έπέστησε την προσοχή του Έγκελς σ' αυτό το βιβλίο στο γράμμα του, στις 15 Μαρτίου 1868.

12 Την εποχή που ο Έγκελς έγραφε τούτες τις γραμμές, είχε απλωθεί στους ιατρικούς κύκλους η γνώμη πως η χοιράδοση (φυματίωση των αδένων του λαιμού), οφειλόταν στην κατανάλωση πατάτας. Υπάρχει μια αιτιώδης σχέση, με το νόημα πως η χοιράδοση προσβάλλει ανθρώπους που τρέφονται άσχημα, μαζί κι εκείνους που η τροφή τους αποτελείται αποκλειστικά από πατάτες. Αλλά δεν είναι καθόλου φανερό πως οι πατάτες αυτές καθεαυτές ποίζουν ρόλο στη γέννηση αυτής της αρρώστειας (σημείωση της γαλλικής μετάφρασης).

Κι όταν αργότερα ο Χριστόφορος Κολόμβος ανακάλυψε την Αμερική, δεν ήξερε πως μ' αυτό ξαναζωντάνευε τη δουλεία που είχε από καιρό εξαφανιστεί στην Ευρώπη και έβαζε τις βάσεις για το δουλεμπόριο των μαύρων. Οι άνθρωποι που το 17ο και το 18ο αιώνα δούλευαν για να δημιουργήσουν την ατμομηχανή, δεν είχαν ιδέα ότι δημιουργούσαν το όργανο που περισσότερο από κάθε άλλο θα επαναστατικοποιούσε τις κοινωνικές συνθήκες σ' ολόκληρο τον κόσμο. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, συγκεντρώνοντας τον πλούτο στα χέρια της μειοψηφίας ενώ η τεράστια πλειοψηφία κατάληξαν να είναι ακτήμονες, η ατμομηχανή θα έδινε πρώτα την πολιτική και την κοινωνική εξουσία στην αστική τάξη, αλλά σε συνέχεια θα γεννούσε έναν ταξικό αγώνα ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, που δεν μπορεί να λήξει παρά με την ανατροπή της αστικής τάξης και την κατάργηση όλων των ταξικών ανταγωνισμών. Αλλά και σ' αυτή την περιοχή, μαθαίνουμε σιγά-σιγά με μακρά και συχνά σκληρή εμπειρία και με τη συλλογή και την ανάλυση του ιστορικού υλικού, να διακρίνουμε καθαρά τις έμμεσες και μακρινές κοινωνικές συνέπειες της παραγωγικής μας δραστηριότητας κι έτσι μας δίνεται η δυνατότητα να εξουσιάσουμε και να ρυθμίσουμε κι αυτές τις συνέπειες.

Αλλά για να πραγματοποιήσουμε αυτό το διακανονισμό, χρειάζεται κάτι περισσότερο από απλή γνώση. Χρειάζεται μια ολοκληρωτική ανατροπή του υπάρχοντα τρόπου παραγωγής και μαζί μ' αυτό, ολόκληρης της σύγχρονης κοινωνικής τάξης.

Όλοι οι παλιότεροι τρόποι παραγωγής, απέβλεπαν απλώς να πετύχουν το πιο άμεσο και απευθείας αποτέλεσμα της εργασίας και αμελούσαν ολοκληρωτικά τις μακρινές συνέπειες, εκείνες που εμφανίζονται αργότερα και που γίνονται αποτελεσματικές μέσα από τη βαθμιαία επανάληψη και συσσώρευση. Η πρωτόγονη κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους αντιστοιχούσε, από τη μια μεριά, σ' ένα επίπεδο ανάπτυξης των ανθρώπων, όπου ο ορίζοντας τους περιοριζόταν σε ό,τι ήταν άμεσα εφικτό, και, από την άλλη, προϋπέθετε κάποιο πλεόνασμα διαθέσιμου εδάφους, που άφηνε κάποια περιθώρια για διόρθωση τυχόν κακών συνεπειών αυτής της πρωτόγονης οικονομίας. Από τη στιγμή που εξαντλήθηκε αυτό το πλεόνασμα του εδάφους, παρήκμασε και η πρωτόγονη ιδιοκτησία. Ωστόσο όλες οι ανώτερες μορφές παραγωγής, οδήγησαν στη διαίρεση του πληθυσμού σε διαφορετικές τάξεις και συνακόλουθα στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις κυρίαρχες και στις καταπιεζόμενες τάξεις. Αλλά χάρη σ' αυτό, το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης έγινε το κινητήριο στοιχείο της παραγωγής, στο βαθμό που η τελευταία δεν περιοριζόταν στη στοιχειώδη συντήρηση του καταπιεζόμενου λαού. Αυτό το πραγματοποίησε πιο ολοκληρωμένα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που κυριαρχεί σήμερα στη δυτική Ευρώπη. Οι μεμονωμένοι καπιταλιστές, που ελέγχουν την παραγωγή και την ανταλλαγή δεν ενδιαφέρονται μόνο για το πιο άμεσο χρήσιμο αποτέλεσμα των ενεργειών τους. Αλλά κι αυτό το χρήσιμο αποτέλεσμα –στο βαθμό που πρόκειται για τη χρήση του παραγόμενου ή ανταλλασσόμενου προϊόντος– περνά ολοκληρωτικά σε δεύτερο πλάνο. Μοναδικό κίνητρο γίνεται το κέρδος που πρόκειται να επιτευχθεί με την πώληση.

* * *

Η αστική κοινωνική επιστήμη, η κλασική πολιτική οικονομία, καταπιάνεται προπαντός μόνο με τα άμεσα επιδιωκόμενα αποτελέσματα των ανθρώπινων πράξεων που προσανατολίζονται στην παραγωγή και την ανταλλαγή. Αυτό ανταποκρίνεται εντελώς στην κοινωνική οργάνωση, της οποίας αποτελεί τη θεωρητική έκφραση. Εφόσον οι ξεχωριστοί καπιταλιστές μπαίνουν στην παραγωγή και την ανταλλαγή αναζητώντας άμεσο κέρδος, δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη κατ' αρχήν, παρά μόνο τα πιο κοντινά, τα πιο άμεσα αποτελέσματα. Όταν ένας μεμονωμένος εργοστασιάρχης ή έμπορος πουλά το εμπόρευμα που παράγει ή που αγοράζει, με το συνηθισμένο κέρδος, μένει ικανοποιημένος, και δεν ασχολείται με το τι συμβαίνει ύστερα με το εμπόρευμα ή με τον αγοραστή του. Το ίδιο συμβαίνει και με τις φυσικές συνέπειες των πράξεων του. Τι τους ένοιαζε τους ισπανούς κατόχους φυτειών στην Κούβα, που έκαιγαν τα δάση στις πλαγιές και έβρισκαν στη στάχτη αρκετό λίπασμα για μια γενιά, εξαιρετικά αποδοτικών δέντρων του καφέ, τι τους ένοιαζε ότι οι ραγδαίες βροχές θα έπαιρναν ύστερα το απροστάτευτο πια επιφανειακό στρώμα της γης, αφήνοντας πίσω τους μονάχα τους γυμνούς βράχους; Τόσο σε σχέση με τη Φύση, όσο και σε σχέση με την κοινωνία, ο σημερινός τρόπος παραγωγής ενδιαφέρεται προπαντός μόνο για το πρώτο, το πιο κοντινό, το πιο απτό αποτέλεσμα. Και ύστερα εκπλήσσονται για το ότι οι μακρινές συνέπειες των πράξεων που αποβλέπουν σ' αυτό το σκοπό, είναι εντελώς διαφορετικές, τις περισσότερες

φορές εντελώς αντίθετες, για το ότι η αρμονία της προσφοράς και της ζήτησης μετατρέπεται στο διαμετρικά αντίθετο της, όπως μας το δείχνει η ανάπτυξη κάθε δεκάχρονου βιομηχανικού κύκλου, του οποίου και η Γερμανία είχε ένα μικρό προανάκρουσμα με το κραχ[13], για το ότι η ατομική ιδιοκτησία που στηρίζεται στην προσωπική εργασία εξελίσσεται αναγκαστικά προς την έλλειψη ιδιοκτησίας των εργαζομένων, ενώ όλη η ιδιοκτησία συγκεντρώνεται όλο και πιο πολύ στα χέρια αυτών που δεν εργάζονται, για το ότι [...][14].

13 Ο Έγκελς εννοεί την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1873. Στη Γερμανία η κρίση άρχισε μ' ένα «τεράστιο κράχ» το Μάη του 1873 που ήταν ο πρόλογος της μακρόχρονης κρίσης που διήρκεσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870.

14 Εδώ σταματά το χειρόγραφο (σημ. σύντ).

Φρίντριχ Ενγκελς

Το Βιβλίο της Αποκάλυψης

Μια επιστήμη σχεδόν άγνωστη σε τούτη τη χώρα, μ΄ εξαίρεση σε λίγους ελευθερόφρονες θεολόγους, που κατορθώνουν να την κρατούν όσο μπορούν μυστική, είναι η ιστορική και γλωσσολογική κριτική της **Βίβλου**, η έρευνα για την ηλικία, την καταγωγή και την ιστορική αξία των διάφορων γραφτών, που περιλαμβάνονται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Η επιστήμη αυτή είναι σχεδόν αποκλειστικά γερμανική. Και, ωστόσο, το λίγο απ΄ αυτήν που πέρασε τα σύνορα της Γερμανίας, δεν είναι ακριβώς το καλύτερο κομμάτι της: είναι εκείνη η λατιτουδινάρια {ελευθερόφρονη στα θρησκευτικά ζητήματα} κριτική που καυχιέται ότι είναι απροκάλυπτη και ευσυνείδητη, και, ταυτόχρονα Χριστιανική. Η Βίβλος δεν αποκαλύφθηκε ακριβώς από το Άγιο Πνεύμα, αλλά είναι αποκαλύψεις της θεότητας μέσω του ιερού πνεύματος της ανθρωπότητας. Έτσι, η Σχολή της Τυβίγγης, (Μπάουερ, GFRORER, κλπ) είναι οι μεγάλοι ευνοούμενοι στην Ολλανδία, Ελβετία, όσο και στην Αγγλία, και, αν μερικοί θέλουν να προχωρήσουν λίγο περισσότερο, ακολουθούν τον Στράους. Το ίδιο μετριοπαθές, αλλά απόλυτα ανιστόρητο, πνεύμα κυριαρχεί στον φημισμένο Ερνέστ Ρενάν, που δεν είναι παρά ένας φτωχός λογοκλόπος των γερμανικών κριτικών. Απ΄ όλα του τα έργα τίποτε δεν του ανήκει εκτός μονάχα ο αισθητισμός της κυριαρχικής νόησης, και η γλυκανάλατη γλώσσα που τον περιτυλίγει. Ωστόσο, ο Ερνέστ Ρενάν, είπε κι ένα καλό:

"*Όταν θέλετε να σχηματίσετε μια καθαρή ιδέα, του τι ήταν οι πρώτες Χριστιανικές κοινότητες, μην τις συγκρίνετε με τις σημερινές ενοριακές συναθροίσεις, ήταν πιο πολύ σαν τα τοπικά τμήματα της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων*".

Κι αυτό είναι σωστό. Ο χριστιανισμός κρατεί τις μάζες ακριβώς όπως ο σύγχρονος σοσιαλισμός, κάτω από τη μορφή ποικίλων αιρέσεων, κι ακόμα πιο πολύ με συγκρουόμενες ατομικές απόψεις - μερικές πιο ξάστερες, μερικές πιο μπερδεμένες, οι τελευταίες είναι οι πιο πολλές - που όμως όλες τους είναι αντίθετες στο σύστημα που κυβερνά, στο "κατεστημένο". Ας πάρουμε λογου χάρη, την Αποκάλυψή μας, που θα δούμε ότι, αντί να είναι το πιο σκοτεινό και πιο μυστηριώδες, είναι το απλούστερο και πιο ξάστερο βιβλίο όλης της Καινής Διαθήκης. Για την ώρα, πρέπει να ζητήσουμε από τον αναγνώστη να πιστέψει, αυτό που θα αποδείξουμε σιγά-σιγά. Ότι, η Αποκάλυψη, γράφτηκε το έτος 68 ή το Γενάρη του 69 της δικής μας χρονολογίας, κι ότι είναι, συνεπώς, όχι μονάχα το μόνο βιβλίο της Καινής Διαθήκης, που η χρονολογία του είναι πραγματικά καθορισμένη, αλλά και το πιο παλιό βιβλίο. Εδώ μπορούμε να δούμε σαν σε καθρέφτη του τι ήταν ο Χριστιανισμός το έτος 68.

Πρώτα απ΄ όλα, αιρέσεις πάνω στην αίρεση. Στα μηνύματα στις εφτά Εκκλησίες της Ασίας μνημονεύονται, το λιγότερο, τρεις αιρέσεις, που γι΄ αυτές, εξάλλου, δεν ξέρουμε απόλυτα τίποτε: των Νικολαϊτών, των Βαλααμιτών και οπαδών μιας γυναίκας, που συμβολίζεται με το όνομα Ιεζάβελ. Και για τις τρεις λέγεται ότι επιτρέπανε στους οπαδούς τους να τρώνε πράγματα που θυσιάζονται στα είδωλα, κι ότι επιδίδονταν στην πορνεία. Είναι παράξενο το γεγονός, ότι σε κάθε μεγάλο επαναστατικό κίνημα το ζήτημα του "ελεύθερου έρωτα" βγαίνει στο προσκήνιο. Για μια μερίδα ανθρώπων σαν επαναστατική πρόοδος, σαν μια αποτίναξη παλιών παραδοσιακών δεσμών, που δεν είναι πια αναγκαίοι, γι΄ άλλους σαν μια καλόδεχτη διδασκαλία, που καλύπτει βολικά κάθε είδους ελεύθερες και εύκολες πράξεις ανάμεσα σ΄ άνδρα και γυναίκα. Η τελευταία, το φιλισταϊκό είδος, φαίνεται πως επεκράτησε εδώ, γιατί η "πορνεία" συσχετίζεται πάντα με το φάγωμα "ειδωλόθυτων", που απαγορευόταν αυστηρά να το κάνουν οι Ιουδαίοι και Χριστιανοί, αλλά, που συχνά, μπορεί να ήταν επικίνδυνο ή το λιγότερο, δυσάρεστο να το αρνούνται. Αυτό δείχνει ολοφάνερα ότι οι ελεύθεροι εραστές που αναφέρονται εδώ είχαν γενικά την κλίση να είναι φίλοι με τον καθένα, και δεν ήταν καθόλου από το υλικό για μάρτυρες.

Ο Χριστιανισμός, σαν κάθε μεγάλο επαναστατικό κίνημα έγινε από τις λαϊκές μάζες. Αναφάνηκε στην Παλαιστίνη, κατά τρόπο απόλυτα άγνωστο σε μας, σε μια εποχή όπου καινούργιες αιρέσεις, καινούργιες θρησκείες, καινούργιοι προφήτες αναφαίνονταν κατά εκατοντάδες. Είναι, στην πραγματικότητα, ένας απλός μέσος όρος, που σχηματίστηκε αυτόματα από την αμοιβαία σύγκρουση των πιο προοδευτικών από τις τέτοιες αιρέσεις, και μετέπειτα σχηματοποιήθηκαν σε μια διδασκαλία με την προσθήκη θεωρημάτων του Αλεξανδρινού Ιουδαίου,

του Φίλωνα, και αργότερα με ισχυρές στωικές διαβρώσεις. Στην πραγματικότητα, αν μπορούμε να ονομάζουμε το Φίλωνα το θεωρητικό πατέρα του χριστιανισμού, ο Σενέκας ήταν ο θείος του. Ολόκληρες περικοπές στην Καινή Διαθήκη φαίνονται, σχεδόν κατά γράμμα αντιγραφή από τα έργα του, και θα βρείτε, από την άλλη μεριά, περικοπές στις σάτιρες του Πέρσιους, που φαίνονται αντιγραφές από την τότε άγραφη Καινή Διαθήκη. Απ΄ όλα τα θεωρητικά στοιχεία δεν βρίσκεται ούτε ίχνος τους στην Αποκάλυψη. Εδώ έχουμε το Χριστιανισμό στην πιο ακατέργαστη μορφή του που διασώθηκε ως σήμερα. Υπάρχει μονάχα ένα δεσπόζον δογματικό στοιχείο: ότι ο πιστός σώθηκε με τη θυσία του Χριστού. Να με ποιο τρόπο, και γιατί είναι τέλεια ακαθόριστο. Δεν υπάρχει τίποτε άλλο από την παλιά Ιουδαϊκή και ειδωλολατρική έννοια, ότι ο Θεός, ή οι θεοί, πρέπει να εξευμενίζονται με θυσίες, που μετατράπηκε στην ειδική Χριστιανική έννοια (που, πραγματικά έκαμε το Χριστιανισμό παγκόσμια θρησκεία) ότι ο θάνατος του Χριστού είναι η μεγάλη θυσία που αρκεί μια για πάντα.

Για την προπατορική αμαρτία, ούτε ίχνος. Τίποτε για την Αγία Τριάδα. Ο Ιησούς είναι το "αρνίον", αλλά υποταγμένος στο Θεό. Στην πραγματικότητα, σε μια περικοπή (XV, 3) τοποθετείται σε ίση μοίρα με το Μωϋσή. Αντί ενός Αγίου Πνεύματοςε υπάρχουν "τα επτά πνεύματα του Θεού" (III, 1 και IV, 5). Οι φονευμένοι άγιοι (οι μάρτυρες) φωνάζουν στο Θεό, για εκδίκηση: *"Εως πότε, ο δεσπότηςο άγιος και αληθινός, ου κρίνεις και εκδικείς το αίμα ημών εκ των κατοικούντων επί της γης;"* (VI, 10) - ένα αίσθημα που, αργότερα, διαγράφτηκε με προσοχή από το θεωρητικό κώδικα του Χριστιανισμού, αλλά που εφαρμόστηκε με εκδικητικότητα μόλις ο Χριστιανισμός επιβλήθηκε στους ειδωλολάτρες.

Φυσικά, ο Χριστιανισμός, παρουσιάζεται σαν μια απλή αίρεση του Ιουδαϊσμού. Ετσι, στα μηνύματα στις εφτά εκκλησίες *"Οίδα και την βλασθημίαν εκ των λεγόντων Ιουδαίους είναι εαυτούς, και ουκ εισίν, αλλά συναγωγή του σατανά" (*II, 9) kai p;ali III, 9: *"Ιδού, δίδωμοι εκ της συναγωγής του σατανά των λεγόντων εαυτούς Ιουδαίους, είναι, και ουκ εισίν, αλλά ψεύδονται".* Ετσι, ο συγγραφέας μας, το έτος 69 της δικής μας χρονολογίας, δεν είχε ούτε την πιο αόριστη ιδέα ότι αντιπροσώπευε μια καινούργια φάση θρησκευτικής εξέλιξης, που προοριζόταν να γίνει μια από τα μεγαλύτερα επαναστατικά στοιχεία. Ετσι, επίσης, όταν οι άγιοι παρουσιάζονται μπροστά στο θρόνο του Θεού, υπάρχουν πρώτα 144.000 Ιουδαίοι, 12.000 από κάθε μια από τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ, και μονάχα ύστερα απ΄ αυτούς γίνονται δεκτοί οι ειδωλολάτρες που προσχώρησαν σ΄ αυτή την καινούργια φάση του Ιουδαϊσμού.

Τέτοιος ήταν ο Χριστιανισμός το έτος 68, όπως απεικονίζεται στο πιο παλιότερο, και το μοναδικό βιβλίο της Καινής Διαθήκης, που η αυθεντικότητά του, δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί. Ποιος ήταν ο συγγραφέας του, δεν ξέρουμε. Λέγει πως ονομάζεται Ιωάννης. Όμως δεν ισχυρίζεται ότι είναι ο "απόστολος" Ιωάννης, γιατί στους "θεμελίους" της "Νέας Ιερουσαλήμ" είναι τα "ονόματα των δώδεκα αποστόλων του αρνίου" (XXI, 14). Συνεπώς αυτοί πρέπει να είχαν πεθάνει όταν εκείνος έγραφε. Ότι ήταν Εβραίος είναι φανερό από τους εβραϊσμούς που αφθονούν στα ελληνικά του, που ξεπερνούν σε κακή γραμματική, πάρα πολύ, ακόμα και τα άλλα βιβλία της Καινής Διαθήκης. Ότι το λεγόμενο Ευαγγέλιο του Ιωάννη, οι Πράξεις του Ιωάννη και τούτο το βιβλίο είχαν το λιγότερο τρεις διαφορετικούς συγγραφείς, το αποδεικνύει ολοκάθαρα, η γλώσσα τους, αν δεν το αποδείκνυαν οι διδασκαλίες που περιέχουν και που συγκρούονται απόλυτα η μια με την άλλη.

Τα αποκαλυπτικά οράματα που αποτελούν σχεδόν το σύνολο της Αποκάλυψης, **είναι παρμένα,** σε πολλές περιπτώσεις κατά λέξη, **από τους κλασικούς προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης** και τους τελευταίους μιμητές τους, αρχίζοντας από τις προφητείες του Δανιήλ (γύρω στο 190 πριν από τη δική μας χρονολογία, που προφήτευαν γεγονότα που έγιναν πριν εκατονταετηρίδες) και τέλειωναν με τις "Προφητείες του Ενώχ", ένα αποκρυφικό κατασκεύασμα, γραμμένο στα **ελληνικά,** λίγα χρόνια πριν την αρχή της δικής μας χρονολογίας. Η αρχική εφεύρεση, ακόμα και η συσσώρευση των σφετερισμένων οραμάτων, είναι εξαιρετικά πτωχή. Ο καθηγητής **Φερνάνδος Μπέναρυ,** που στα μαθήματά του, στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, το 1841, χρωστώ τα όσα ακολουθούν, απόδειξε, κατά κεφάλαιο και παράγραφο, από που ο συγγραφέας μας δανείστηκε το καθένα από τα τάχατες οράματά του. Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να παρακολουθήσουμε τον "Ιωάννη" μας σ΄ όλες τις φαντασιοπληξίες του. Το καλύτερο είναι να

φτάσουμε αμέσως στο σημείο που αποκαλύπτει το μυστήριο του καθόλα περίεργο αυτού βιβλίου.

Σε απόλυτη αντίθεση μ΄ όλους τους ορθόδοξους σχολιαστές του, που όλοι τους περιμένουν ακόμα ότι οι προφητείες του πρόκειται να πραγματοποιηθούν, ύστερα από 1800 χρόνια, ο "Ιωάννης" δε σταματά ποτέ να λέει, "α δει γενέσθαι εν τάχει, και ιδού έρχομαι ταχύ". Κι αυτό είναι ειδικά η περίπτωση με την κρίση που προλέγει, και που φανερά περιμένει να δει.

Η κρίση αυτή είναι η μεγάλη μάχη ανάμεσα στο Θεό και τον "αντίχριστο", όπως τον ονόμασαν άλλοι. Τα αποφασιστικά κεφάλαια είναι το XIII και XVII. Παραλείπουμε όλα τα περιττά στολίσματα. Ο "Ιωάννης" βλέπει ένα θηρίο να βγαίνει από τη θάλασσα που έχει εφτά κεφαλές και δέκα κέρατα (τα κέρατα δε μας ενδιαφέρουν καθόλου) "*και είδον εκ της θαλάσσης θηρίον ανεβαίνον, έχον κέρατα δέκα και κεφαλάς επτά, και μίαν εκ των κεφαλών αυτών ως εσφαγμένην εις θάνατον, και η πληγή του θανάτου αυτού εθεραπεύθη"*. Στο θηρίον αυτό δόθηκε η εξουσία πάνω στη γη, ενάντια στο Θεό και το αρνίον για σαράντα δύο μήνες (το μισό των ιερών εφτά χρόνων), και όλοι οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι σ΄ αυτό το διάστημα να έχουν το σημάδι {χάραγμα} του θηρίου ή τον αριθμό του ονόματός του, στο δεξί τους χέρι ή στο μέτωπό τους. *"Ωδε η σοφία εστίν, ο έχων νουν ψηφισάτω τον αριθμόν του θηρίου, αριθμός γαρ ανθρώπου εστί, και ο αριθμός αυτού χξς!"*. {666}.

Ο Ειρηναίος, στο δεύτερο αιώνα, ήξερε καλά ότι η κεφαλή που ήταν τραυματισμένη και θεραπεύθηκε, σήμαινε **τον Αυτοκράτορα Νέρωνα.** Ήταν ο πρώτος διώκτης των Χριστιανών. Όταν πέθανε διαδόθηκε η φήμη, ειδικά στην Αχαϊα και την Ασία, ότι δεν είχε πεθάνει, αλλά μονάχα τραυματισθεί, και ότι θα ξαναφαινόταν κάποια μέρα για ν΄ απλώσει τον τρόμο σ΄ όλον τον κόσμο (Τάκιτος, Ann. VI, 22). Και ταυτόχρονα ο Ειρηναίος, γνώριζε ένα πάρα πολύ παλιό ανάγνωσμα, **που ανέφερε τον αριθμό 616, αντί τον αριθμό 666.** Στο κεφάλαιο XII, το θηρίο με τα εφτά κεφάλια εμφανίζεται πάλι, αυτή τη φορά με καβάλα πάνω του την πασίγνωστη πορφυρή γυναίκα, που την κομψή περιγραφή της ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει ο ίδιος στην **Αποκάλυψη.** Εδώ ένας άγγελος εξηγεί στον Ιωάννη:*"Το θηρίον ο είδες, ην και ουκ εστί... αι επτά κεφαλαί όρη επτά εισίν, όπου η γυνή κάθηται επ΄ αυτών, και βασιλείς επτά εισίν, οι πέντε έπεσαν, ο εις εστίν, ο άλλος ούπω ήλθε, και όταν έλθη ολίγον αυτόν δει μείναι, και το θηρίον ο ην και ουκ έστι, και αυτός όγδοος έστι, και εκ των επτά έστι,... Και η γυνή ην είδες έστιν η πόλις η μεγάλη η έχουσα βασιλείαν επί των βασιλέων της γης"*.

Εδώ, λοιπόν, έχουμε δύο καθαρές προτάσεις: (1) η πορφυρή γυναίκα είναι η Ρώμη, η μεγάλη πόλη που βασιλεύει πάνω στους βασιλιάδες της γης, (2) την εποχή που γραφόταν το βιβλίο βασιλεύει ο έκτος Ρωμαίος αυτοκράτορας, ύστερα απ΄ αυτόν θα βασιλεύσει ένας άλλος για σύντομο διάστημα, κι ύστερα θα γυρίσει ένας που *"εκ των επτά έστι",* που τραυματίστηκε και που θεραπεύτηκε και που το όνομά του περιλαμβάνεται σ΄ εκείνον το μυστηριώδη αριθμό, και που ο Ειρηναίος ξέρει ακόμα ότι **είναι ο Νέρων.**

Λογαριάζοντας από τον Αύγουστο, έχουν τον Αύγουστο, Τιβέριο, Καλιγούλα, Κλαύδιο, Νέρωνα πέμπτο. Ο έκτος, ποιος είναι, είναι ο Γάλβας, που η άνοδός του στο θρόνο υπήρξε το σύνθημα για μια σύρραξη των λεγεώνων στη Γαλατία, μ΄ επικεφαλής τον Όθωνα, το διάδοχο του Γάλβα. Ετσι το βιβλίο μας γράφτηκε την εποχή του Γάλβα, που βασίλεψε από τις 9 του Ιούνη του ΄68, ίσαμε τις 15 του Γενάρη του ΄69. Και προλέγει ότι είναι άμεση η επιστροφή του Νέρωνα. Αλλά τώρα η τελική απόδειξη - ο αριθμός. Κι αυτός, επίσης, ανακαλύφθηκε από τον Φερδινάνδο Μπέναρυ, κι από τότε δεν αμφισβητήθηκε στον επιστημονικό κόσμο. Περίπου 300 χρόνια πριν από τη δική μας χρονολογία οι Ιουδαίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν τα γράμματα του αλφαβήτου τους σαν σύμβολα για αριθμούς. Οι θεωρητικοί Ραββί βρήκανε σ΄ αυτό μια καινούργια μέθοδο για μυστική ερμηνεία της καββάλα. Μυστικές λέξεις εκφράζονταν με τον αριθμό που σχημάτιζαν με την πρόσθεση των αριθμητικών αξιών των γραμμάτων που περιείχαν οι λέξεις αυτές. Η καινούργια αυτή επιστήμη ονομάστηκε γεματρία, γεωμετρία. Τώρα αυτή η επιστήμη εφαρμόζεται εδώ από τον "Ιωάννη" μας. Πρέπει να αποδείξουμε (1) ότι ο αριθμός περιέχει το όνομα ενός ανθρώπου και, ότι αυτός ο άνθρωπος είναι ο Νέρων, και (2) ότι η λύση που δίδεται ισχύει για το διάβασμα του αριθμού 666 όσο και για το διάβασμα του παλιού 616.

Παίρνουμε τα εβραϊκά γράμματα και τις αξίες τους - NERON KESAR, ο Αυτοκράτορας Νέρων, ελληνικά Νέρων Καίσαρ. Τώρα, αν αντί του συλλαβισμού στα ελληνικά, μεταφέρουμε το

λατινικό NERON KAESAR, στους εβραϊκούς χαρακτήρες, το νουν στο τέλος του Νέρων εξαφανίζεται, και μ΄ αυτό η αξία πενήντα. Αυτό μας γυρίζει στην παλιά ανάγνωση του 616, κι έτσι η απόδειξη είναι όσο θα θέλαμε πλήρης. Το μυστηριώδες βιβλίο λοιπόν, είναι τώρα τελείως σαφές. Ο "Ιωάννης" προλέγει την επιστροφή του Νέρωνα γύρω στο έτος 70, και μια βασιλεία τρόμου κάτω από το σκήπτρο του που θα κρατήσει σαράντα δύο μήνες ή 1.260 μέρες. Στο τέλος αυτής της περιόδου ο Θεός φανερώνεται, νικά τον Νέρωνα, τον αντίχριστο, καταστρέφει τη μεγάλη πόλη με φωτιά και φυλακίζει το διάβολο για χίλια χρόνια. Η χιλιετηρίδα αρχίζει και έτσι συνέχεια. Ολα αυτά τώρα έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον, εκτός για τους αμόρφωτους που μπορεί να προσπαθούν ακόμα να υπολογίσουν την ημέρα της τελευταίας κρίσης. Ομως σαν αυθεντική εικόνα του αρχέγονου σχεδόν Χριστιανισμού, που την έδωσε ένας από τους πρωτοχριστιανούς, το βιβλίο αξίζει πολύ περισσότερα απ΄ όλη την Καινή Διαθήκη, στο σύνολό της.